

БОЛОВСРОЛЫН СУДАЛГААНЫ
ҮНДЭСНИЙ ХҮРЭЭЛЭН

THE WORLD BANK

ТЫВА ДЫЛ

(Кичээлден дашкаар өөредилге ному)

Улаанбаатар 2023 чыл

ТУВА ХЭЛ

(Хичээлээс гадуурх сургалтын гарын авлага)

Тыва дыл

Хөвсгөл аймактың Цагааннуур сумунуң тыва (цаатан) уругларга бижээн,
кичээлден дашкаар тыва дылдың өөредилге ному.

Чогааткан бөлүк:

Бөлүктүң баштыңы

Ч.Оюунбадам, Өөредилге эртемниң магистри,
Хөвсгөл аймактың Цагааннуур сумунуң сургуулдуң
захиралы

Кежигүннери:

М.Баяндалай, Хөвсгөл аймактың, Цагааннуур
сумунуң сургуулдуң башкызы
Г.Далайбаяр, Хөвсгөл аймактың, Цагааннуур
сумунуң чөөн тайга чурттакчызы
Ц.Хандаа, Хөвсгөл аймактың, Цагааннуур сумунуң
барыын тайга чурттакчызы

Редактору:

Х.Гансүх, филология эртемнериниң кандидады,
Өөредилге институтунуң эртем ажилдакчызы

Чурукчу:

Г.Хонгорзул, Бодь Пропертийз ХХК, архитектору

Парлалгага белеткээн:

.....

Тува хэл

Хөвсгөл аймгийн Цагааннуур сумын тува (цаатан) хүүхдүүдэд зориулсан тува хэлний хичээлээс гадуурх сургалтын гарын авлага.

Зохиогчийн баг

Ахлагч: Ч.Оюунбадам, Боловсрол судлалын магистр,
Хөвсгөл аймгийн, Цагааннуур сумын сургуулийн захирал

Гишүүд: М.Баяндалай, Хөвсгөл аймгийн, Цагааннуур сумын сургуулийн багш
Г.Далайбаяр, Хөвсгөл аймгийн, Цагааннуур сумын зүүн тайгын иргэн
Ц.Хандаа, Хөвсгөл аймгийн, Цагааннуур сумын баруун тайгын иргэн

Редактор: Х.Гансүх, доктор (Ph.D), БСҮХ-ийн ЭША

Зураач: Г.Хонгорзул, Бодь Пропертийз ХХК, архитектор

Хэвлэлийн эх бэлтгэгч: ...

ХҮНДҮЛҮГ ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИВИС!

Ада-өгбелерден уламчылап келген тыва дылын өөренир дээш боттарының мурнунга улуг сорулга салган хүндүлүг өөреникчилервиске өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Чоорту уттундуруп бар чыдар төрээн дылын өөренип, ёзу-чаңчылдарын уламчылаар дээн күзелиңерни деткип, силерниң холуңарга “Тыва дыл” номну чедирип тур бис. Ук номну төрээн тыва дылыңар-биле таныжып, чугаалажып, бижип өөренирде дуза болзун дээш бижидивис. Номда тыва дылдың үжүктери, кыска эгелер болгаш чугаалаарыңа дуза кылдыр чаа сөстөрни колдуу киирген. Онуң аңгыда тыва чоннуң ёзу-чанчылдарының дугайында барыын болгаш чөөн тайга улузунуң чугаазы-биле таныжар силер.

Төрээн дылыңарның ыяңгылыг чараш чаагайын мактап, магадап, араңарга чугаалажып, ону келир үеге уламчылап, эки өөрениңерни күзедивис.

Номнуң чогаадыкчыларындан

Бирги бөлүк: ТАНЫЖААЛЫ. ӨГ-БҮЛЕ *Танилцъя. Гэр бүл*

- Тыва дылдың үжүглели *Тува хэлний цагаан толгой*
- Эки бөңөр? Таныжаалы. *Сайн байна уу? Танилцъя.*
- Сен каш харлыг сен? *Чи хэдэн настай вэ?*
- Бо чүү-дир? Бо кым-дыр? *Энэ юу вэ? Энэ хэн бэ?*
- Кым, кайда ажилдап турарыл? *Хэн хаана ажилладаг вэ?*

Ихиги бөлүк: ХҮН БҮРҮНҮҢ АМЫДЫРАЛЫ *Өдөр тутмын амьдрал*

- Сен чүнү кылып турар сен? *Чи юу хийдэг вэ?*
- Сен кандыг оюн ойнап турар сен? *Чи ямар тоглоом тоглодог вэ?*
- Сен кандыг чемге дуралыг сен? *Чи ямар хоолонд дуртай вэ?*
- Сен кандыг хеп кедиксээр сен? *Чи ямар хувцас өмсөх дуртай вэ?*
- Бо кандыг өңнүг харандааларыл? *Энэ ямар өнгөтэй харандаа вэ?*
- Сен кайда чурттап турар сен? *Чи хаана амьдардаг вэ?*

Үшкү бөлүк: ДАШТЫКЫ БАЙДАЛЫ-БИЛЕ ТАНЫЖААЛЫ *Орчинтойгоо танилцъя*

- Бөгүн агаар кандыг-дыр? *Өнөөдөр цаг агаар ямар байна вэ?*
- Өөренип кириптивис. *Хичээл эхэллээ*
- Кышкы амыдырал. *Өвлийн ажил амьдрал*
- Частың ажил агый. *Хаврын ажил амьдрал*
- Дыштанылгада. *Амралтаараа*

ТЫВА ДЫЛДЫҢ ҮЖҮГЛЕЛИ

Тос ай үнүп келди
Тоорук, чимис бышып келди
Өөрүшкүлүг уруглар бис
Өөренип баса эгелей бердивис.

Күзүн

Ньяштың бүрүлери
саргарып дүжөр.
Кат, чимис, тоорук
быжар.
Уруглар сургуулунга
өөренип кирер.
Малчыннар сигенни
белеткеп алыр.
Суг куштар чыгып ужар,
чанар.
Хемнер дошт алып
эгелээр.

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

ыяш-мод, бүрү-навч, хат-нэрс, тоорук-самар, уруглар-хүүхдүүд, сиген-өвс, куш-шувуу, куштар-шувууд, хем-гол, хемнер-голууд, саргарар-шарлах, өөренир-сурах, дош-мөс, дошталыр-мөстөх, өөрүшкүлүг-баяр хөөртэй, эгелээр-эхлэх, тос ай-есөн сар, бышар-боловсрох

1. Шүлүктү номчааш, доктаадып алыңар.
а. Айтырыгга харыылаңар.

Чүнүң дугайында шүлүгүл?

а. чай б. час в. күс г. кыш

б. Сөстөрни эде тургузуп, шын кылдыр бижичер.

а. нерхэм, б. ахт, в. зүнгү, г. таршук, д. угрлару, е. үрүб, ё. отокур
ж. генси, з. нерхэм, и. шарбы, й. гарсарар, к. яшы, л. лгуусуру

в. Шүлүктү четкилеп бижичер.

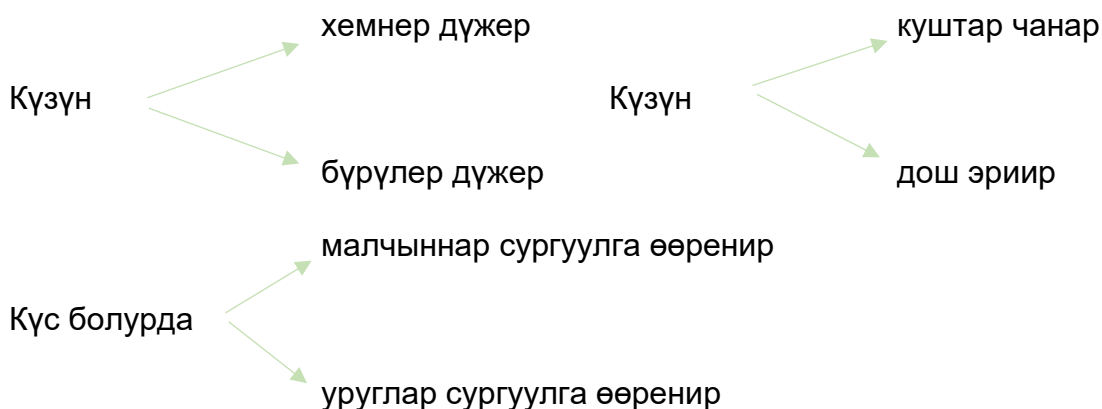
..... үнүп келди

Тоорук , чимис

Өөрүшкүлүг бис

..... база эгелей бердивис.

2. Чиге сөс каттыжышкынны айтыңар.

3. Чаштыңан үжүктөрни тывыңар.

ы ш-мод, бү ү-навч, х т-нэрс, т рук- самар, у уг ар- хүүхдүүд, сиге - өвс,

ку ар-шувууд, хе н р- голууд

ҮЖҮКТЕР-БИЛЕ ТАНЫЖЫП АЛЫҢАР			
№	Үжүк	Адалгазы	Чижек сөстөр, моол очулгазы
1.	Аа	Аа	ата - эцэг, ача - аав, аптыраа - авдар, ааршы - ааруул, алдын - алт, аңчы - анчин, аас - ам, аас-кежик - аз жаргал, аяк - аяк, адыш - алга, алды - зургаа, булга
		а, э	чажаг - нум сум, чайын - зун
2.	Бб	Бб	бөмбүк - бөмбөг, бажың - байшин, баглааш - морины уяа, байыр - байыр, балык - загас, баш - толгой, белек - бэлэг, бижик - бичиг, бөрт - малгай
3.	Вв	Вв	ава - ээж, дүвү - ёроол, авырал - аврал, даваң - хөлийн тавхай, чаавай - бэргэн, чавана - дэлүү, шывыр - хүдэр
4.	Гг	Гг	арга - ой мод, дарга - дарга, торгу - торго, кагар - цохих, тооргу - самар, хөгээр - сүү хураадаг арьсан сав, кырган - хөгшин
			баг - уяа, суг - ус, чаг - өөх, даг - уул, чылыг - (-лыг, -лиг, -луг, -лүг, -тыг, -тиг, -туг, -түг, -дыг, -диг) дулаан чергелиг кожумак-биле төнгөн демдек аттары (зэрэг төгсгөлтэй тэмдэг нэр үүсгэх залгаврууд)
5.	Дд	Дд	дус - давс, даай - нагац, даарта - маргааш, даш - чулуу, дазыл - үндэс, диш - шүд, демдек - тэмдэг, дептер - дэвтэр
6.	Ее	йэ	үе шак - цаг үе, дөмей - адилхан, эдилел - эдлэл
7.	Ёё	йо	ёзу - ёс, ёзулал - ёслол, ёра - ёр, ёзуургак - ёсорхуу
8.	Жж	Жж	алажы - урц, ижер - уух, бажың - байшин, кижиг - хүн, кажык - шагай, кежээ - ажилсаг, хежеге - гэзэг
9.	Зз	Зз	эзэнги - дөрөө, кезер - хэрчих, кезиир - хэсэх, көзер - хөзөр, кызыр - сувай, кызыгаар - хил
10.	Ии	Ии	иви - цаа, идик - гутал, идиктиң инчи - гутлын татуурга, ис - мөр, идиш - түмпэн сав, ирей - баавгай, итпик - өвөөлж
11.	Йй	Йй	куудай - гурван настай эр цаа, йөрээл - ерөөл, ойнаарак - тоглоом, онзагай - онцгой, тайыбын - тайван, хоорай - хот, чаагай - сайхан
12.	Кк	Кк	эки - сайн, тавак - таваг, ырак - хол, хоптак - ховдог, эдек - хормой, хөртүк - хөр, чүрек - зүрх
13.	Лл	Лл	хүндүлел - хүндлэл, чайлаг - зуслан, чалгаа - залхуу, чалыы - залуу, чолаачы - жолооч, сылдыс - од
14.	Мм	Мм	лама - лам, мал - мал, малгаш - шавар, манчы- банш, малчын - малчин, менди - мэнд, мендилежир - мендлэх, молдурга - бяруу, мөңгүн - мөнгө
15.	Нн	Нн	ногаа - ногоо, наадым - наадам, мынды - эм цаа, найырлал - найрамдал, намдар - намдар, ном - ном, ниитилел - нийгэм, тон - дээл
16.	ң	ң	аң-мың - ан гөрөө, муң - мянга, ыңай - цаашаа, терең - гүнзгий, дыңнакчы - сонсогч, терең суг - гүнзгий ус
17.	Оо	Оо	ожук - тулга, одаг - отог, одар - отор, ойбак - цоорхой, олча - олз, октаргай - огторгуй, орун дөжөк - ор дэвсгэр
18.	Өө	Өө	өг - гэр, өдек - өтөг бууц, өрге - зурам, өл - нойтон, өртег - үнэ, өртээр - аргамжих, өшкү - ямаа, өчүк - мэдүүлэг
19.	Пп	Пп	паш - тогоо, пага - мэлхий, пар - бар, парлаар - хэвлэх, пөш - хуш мод,

			пес - бес даавуу, паштанчы - тогооч,
20.	Рр	Рр	хар - цас, чары - зарь, саарзык - сондгой, чер - газар, тараа - тариа, чодар - арчих, эртем - эрдэм, эттээр - зодох
21.	Сс	Сс	суг - ус, сөөк - яс, сүңке - цүнх, сонгу - хойд, сиир - шөрмөс, соглур - ширгэх, соолдурар - ширгээх, солун - сонин
22.	Тт	Тт	тоолай - туулай, тала - тал, таакпы - тамхи, таалың - дайлан, тарак - тараг, таныш - танил
23.	Уу	Уу	чурт - нутаг, ук - оймс, угаан - ухаан, ува - эгч, угулза - угалз, ужа - ууц, уйгу - нойр, узун - урт, улу - луу, утка - утга, уран-чечен - уран цэцэн
24.	Үү	Үү	үгү - шар шувуу, үдээр - үдэх, үе-чада – үе шат, үжен - гуч, үзер - мөргөх, үжүк - үсэг, үн - дуу, үре - үр хүүхэд, үс - тос, үт - нүх, үүрге - үүрэг
25.	Фф	Фф	
26.	Хх	Хх	хам - бөө, хаай - хамар, хааржак - хайрцаг, хаак - цана, хавак - дух, хаваң - гахай, хадың - хус, хайнак – хайнаг үхэр, хап - уут
27.	Цц	Цц	
28.	Чч	Чч	чаң - ааш зан, чаңгы - цуурай, чаңгыс - ганц, чараш - хөөрхөн, чоон - бүдүүн, чоорган - хөнжил, чугаа - яриа, чуңма - янгир
29.	Шш	Шш	шагдаа - цагдаа, шаг - цаг, шай - цай, шала - шал, шанак - чарга, шаңнал - шагнал, шериг - цэрэг, ширтек - ширдэг
30.	Щщ	Щщ	
31.	Ъ	Ъ	тэъхэр - өшиглөх, каъхай - өлгий, куърт - хорхой, өөък - товч, өърт - түймэр, чүъктээр - үүрэх, дыъхар - олох, каъхар - цохих
32.	ь	ь	ньаш - мод
33.	Ыы	аы	ыр - дуу, чыл - жил, ыт - нохой, ыыт – дуу чимээ, ылгал - ялгаа, ыглаар - уйлах, быдаа - будаа, быжыг - бат бөх
34.	Ээ	Ээ	эзер - эмээл, эсир - бүргэд, элик - гөрөөс, эгээ - хуурай
35.	Юю	йу	дуюг - туурай, хоюг - өтгөн, хоюган - үргэмтгий
36.	Яя	йа	аяа - зэрлэг төмс, аяк - аяга, хая - байц хад, сая - сая, даяк - таяг, аяс - цэлмэг, аялга - аялгуу

Сактып алыңар

Тыва дыл **36** үжүктүг. Ажык үжүк **12**, ажык эмес үжүк **22**, демдек үжүк **2**

- Ажык үжүктөр: а, ы, о, у, э, и, ө, ү, е, ё, ю, я.
- Ажык эмес үжүктөр: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.
- Демдек үжүктөр: ь, ь.

Сөстөрни доктаадып алыңар

үжүглел - цагаан толгой, **үжүк** - үсэг, **адалга-дуудлага**, **үн** - авиа, **ажык үжүк** - эгшиг үсэг, **ажык эмес үжүк** - гийгүүлэгч үсэг, **демдек үжүк** - тэмдэг үсэг

4. Эгени номчуңар.

ИВИ СААР

Эртен ивини ыткаш, откарып чоруй кежээ ак келгеш, баглаар. Баглааштың мындыларны саар. Ивини чазын эсириктээн соонда, эсирии бичежек үеде эртен, дүъште, кежээ үш катап саар. Күзүн он бир айга чедир саар. Соглу берген ивини сагвас. Чайын бир ивиден 300 грамм хире сүт үнер. Күзүн иви сүдү хоюп, бичелей бээр.

Чөөн тайга Д.Гомбо

Сөстөрни доктаадып алыңар

иви - цаа, **саар** - саах, **эртен** - өглөө, **ыдар** - тавих, **оъткараар** - идээшлүүлэх, **кежээ** - орой, **баглаар** - уях, **мынды** - эм цаа, **чазын** - хавар, **эсириктээр** - төллөх, **дүъш** - үд, **дүъште** - үдэд, **кежээ** - орой, **үш катап** - 3 удаа, **он бир ай** - 11 дүгээр сар, **соглу бээр** - ширгэх, **сагвас** - саахгүй, **чайын** - зун, **бир ивиден** - нэг цаанаас, **сүт** - сүү, **хоюп** - өтгөрөх, **бичелей бээр** - татардаг

а. Эгени очулдуруп, утказын билип алыңар.

б. Дептериңерге чараштыр дүжүрүп бичиңер.

в. Бижээн эгеңерден ажык үжүктерниң адаан бир шыйыг-биле, ажык эмес үжүктерниң адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар.

г. Эгени катап номчааш, шын харыыны демдеглеңер.

1. Ивини кажан ыдарыл?

а) кежээ б) эртен в) дүъште

2. Чазын мындыларны каш катап саарыл?

а) бир б) ихи в) үш

3. Ивини күзүн каш айга чедир саап болурул?

а) 11 б) 10 в) 12

4. Чайын ивиден кайы-хире сүт саарыл?

а) 100 г б) 200 г в) 300г

5. Соглу берген ивини саар бе?

а) саар

б) сагвас

в) чамдыкта саар

5. Сөстөрни шын номчуңар.

сан - сын, тал - төл, сана - тана, пар - бар, хол - хөл, терге - серге

6. Сөстөрни шын номчуңар.

хой, хоорай, хөл, коньки, оол, дош, тоол, куудай, ньаш, ногаа

7. Домактарны кичээнгейлиг номчуңар.

Ивини **он бир айга** чедир саар. Соглу берген **ивини** сагбас. Ивини эртен эрте **ыдар**. **Хокаштарны хүндүс** баглаар.

8. Айтырыгга харыылаңар.

а. Ивини кайы үеге чедир саарыл?

б. Кандыг ивини соглу берген иви дээрил?

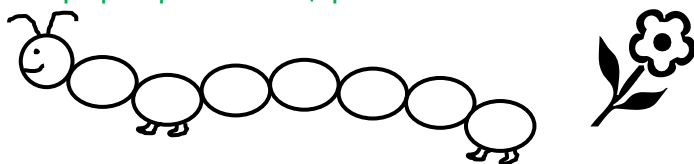
в. Эгеде каш домак барыл?

9. Тодараткан сөстөргө домак чогаадып чугаалаңар.

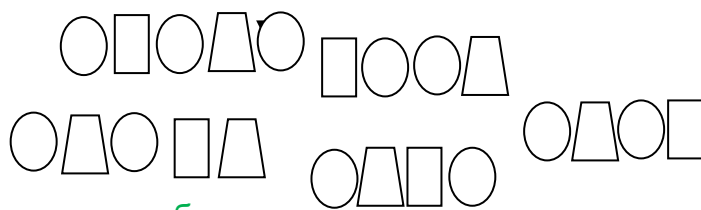
Чижээлээрге: Бис он бир айга чедир өөренир бис. Бис ивини саар база мунар бис. Хокаштар чараш болур.

10. Эгеден бирги домакта ажык үннерни адаңар. Үшкү домакты дүжүрүп бижээш, ажык эвес үжүктөрнүң адаан шыйыңар.

11. Ажык үжүктөрни бижіңер.

12. Ажык эвес үжүктөрни бижіңер.

13. Демдек үжүктөрни бижіңер.

Ажык үжүктөр

14. Узун, кыска, эжеш ажык үжүктөрнү чиге адаңар.

Кыска ажык үжүк		Узун ажык үжүк		Эжеш ажык үжүк	
Кыска ажык үжүк	Чижээ	Узун ажык үжүк	Чижээ	Эжеш ажык үжүк	Чижээ
а	мал - мал	аа	аал - айл	ай	чаагай - сайхан
ы	ыры - дуу	ыы	ыыт - чимээ	ый	сыйыг - жороо
о	орун - ор	оо	оол - хүү	ой, йо	хой - хонь йонак - тохош йоон - бүдүүн
у	уруг - хүүхэд	уу	уурга - уураг	уй	уйгу – нойр, курхуйак - эмэгтэй
э	элик - гөрөөс	ээ	ээрэн - онгод	ей	көхөй - олон
и	ине - зүү	ии	чиик - хөнгөн	ии	сиик - ялаа
ө	өргүл-өргөл	өө	хөөрге - хөөрөг	өй	хөйлең - цамц
ү	үнүш-ургамал	үү	бүүрек-бөөр	үй	хөөкүй - хөөрхий

15. Көзөнөкте чаа сөстөрнү доктаадып алыңар.

16. Өпей ырыны номчуңар. Доктаадып алыңар.

Оой-оой ортун кыс
Орун эдер эрес кыс.
Ээй-ээй эжиккейим
Эки уду эреспейим.

Өпей сарыым оой-оой
Өвейленип олур мен.
Каъхайның чайыынга
Караан шийип удуп көр.

Өпей-өпей, оой-оой
Өпээй сарыым ээй-ээй.

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

кыс - охин, ортун - дунд, орун эдер - ор засах, эки уду - сайн унтаарай, эжиккейим - найзхан минь, эреспейим - мундаг минь, өпей - бүүвэй, өвейленип олур мен - бүүвэйлж сууна би, каъхайның чайыынга - өлгийнхөө хөдөлгөөнд, карак- нүд, караан - нүдээ, шиер - аних, өпей сарыым - бяцхан үр минь

17. Шүлүктен кыска, узун, эжеш ажык үн кирген сөстөрни аңгылап, дүжүрүп бижиңер.

Кыска ажык үжүктүг сөстөр	Узун ажык үжүктүг сөстөр	Эжеш ажык үжүктүг сөстөр

18. Айтырыгларны ажыглап, араңарда чугаалажыңар.

- а. Тайга улузу каъхайны чүнүң-биле кылырыл? Чүге?
- б. Тыва ойнаарактардан адаңар.
- в. Кандыг оюннар-биле ойнап турар силер? Чүге?

19. Көзөнекте кыска, узун, эжеш ажык үннерни чиге адап, номчуңар.

а	оо	үү	ы	ии
өө	эй	э	ий	
өй	и	ой	уу	ый
ээ	ай	ыы	ө	ү
у	о	уй	үй	аа

Сактып алыңар

Тува хэлэнд төвөнхөөр хэлэгддэг зарим үгийг ь-ээр бичдэг. Цагааннуур сумын тувачууд төвөнхөөр хэлдэггүй боловч, дүрмийн дагуу ь бичнэ. Харин нутгийн онцлог бүхий дараах үгийг төвөнхөөр хэлнэ, мөн ь бичнэ.

Аь	каъхай - өлгий	өь	өөьк - товч, өьрт - түймэр
эь	тэьхэр - өшгилөх	үь	чүьктээр - үүрэх
оь	оьт - өвс	иь	киьши - хүн
уь	суьхар - хийх, куьрт - хорхой	ыь	дыьхар - олох

Сактып алыңар

А - эгшиг үсэг. Жишээ нь: ава - ээж, ача - аав, ааршы - ааруул, алажы - урц, ай - сар, адыг- баавгай, аал - айл

Зарим үгэнд а- үсгийг богино, огцом дуудна. Англи хэлний [æ] галиг бүхий үсгийн дуудлагатай адил. Жишээ нь: *чажак - нум сум, ньаш (ыяш) - мод, чайын - зун*

20. Домактарны болгаш тодараткан сөстөрни шын номчуңар. Утказын билип алыңар.

Ньяш кырында бора
хөкпеш омур.

Бо чайын чаъс
көхей чады.

Ачам мийге чажак
кылып берди.

21. Айтырыгларга харыылаңар.

- а) Чажакты чүнүң-биле кылырыл? Ону улус кажан ажыглаарыл?
- б) Бора хөкпеш кыжын каяа чурттаарыл? Чүге?
- в) Чаъс каш айдан каш айга чедир чаарыл?
- г) Бистиң чуртувуста кандыг-кандыг ньаштар өзүп турарыл?
- д) Чажакты өске чүү деп адаарыл?

22. Тывызыкты тып, утказын билип алыңар.

Аргада ак баштыг ашак олур. Ол чүү? (.....)

Сактып алыңар

Г авиа үсэг: Ихэвчлэн үгийн адагт монгол хэлний хоолойн “г” авиа үсэгтэй адилхан хэлэгдэнэ. Жишээ: баг - уяа, чаг - өөх, суг - ус, уруг - хүүхэд, одаг - бууц

23. Эгени шын номчуңар. а. Моол дылга очулдуруп утказын билип алыңар.

Адыг

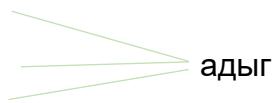
Аргада адыг бар. Адыг оолдарлыг болган. Ганаа аргага барба. Ында адыг бар. Адыг улуг болгаш күштүг амытан.

Сөстөрни доктаадып алыңар

адыг - баавгай, арга - ой мод, оолдар - хөвгүүд, баар - очих, барба - битгий очоорой, улуг - том, күш - хүч, күштүг - хүчтэй, амытан - амытан

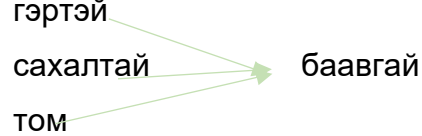
б. Сөстөрни ажыглап, домак чогаадып бижичер.

өглүг
салдыг
улул

адыг

гэртэй
сахалтай
том

баавгай

24. Чуруктарны шын адап, аттарын доктаадып алыңар.

25. Сөстөргө домактардан чогаадып бижичер.

дүлгүүр

даг

сырга

баа

өргө

дарга

арга

26. Домактарны номчааш, утказы таарыыр сөстү соңгуп, бижичер.

а. Адыг арганың эң амытаны.

1. бичии

2. баг

3. күштүг

б. Уруглар арга иштинге өрге көргөн.

1. дарга

2. улуг

3. үнүш

27. Эгени номчааш, утказын билип алыңар.

Дагда

Арыг чанында даг бар. Ол бичии-даа болза чараш база аргалыг даг. Ында истер чыткан. Ол адыгның изи болган. Дагда көхей адыг чораан. Олар оолдарын эдертип алган чораан.

а. Айтырылгарга делгеренгей харыылап бижичер. Араңарга чугаалажыңар.

- а) Даг кайда турарыл?
- б) Ол кандыг дагыл?
- в) Дагда чүнүң изи чытканыл?
- г) Дагда чүү чорааныл?

Сактып алыңар

Н авиа үсэг - Монгол хэлний үгийн хойгуурх хэлэгддэг “н” авиа үсэгтэй адилхан хэлэгдэнэ. Үгийн эхэнд ордоггүй. Бичигт дээрх байдлаар тэмдэглэнэ. Жишээ: аң-мең - ан гөрөө, өң - өнгө, чаң - зан төлөв, чең - ханцуй, мең - мэнгэ, коңга - хонх, соңга - цонх

Сөстөрни доктаадып алыңар

дуңма - дүү, **дыт** - хожуул, **олар** - тэд, **коргар**- айх, **коргутпаан** - айлгаагүй, **чараш** - хөөрхөн, **мен** - би, **мээң** - миний, **сен** - чи, **сээң** - чиний, **ол** - тэр, **ооң** - түүний, **ат** - нэр, **ады** - нэр нь, **дээр** - гэдэг

28. Эгени номчуп, утказын билип алыңар.

Дииң

Шеңе дуңмазы-была дыт кырында дииңни көрүп каан. Олар дииңни коргутпаан. Дииң чараш амытан.

29. Айтырыгга харыылап, шын харыызын тывыңар.

Шеңе дуңмазы-была чүнү көргенил?

- а. адыг б. дииң в. иви

Диин чүнү кылып турганыл?

а. кат чип б. тоорук казып в. дезип

Диин кандыг амытаныл?

а. улуг б. биче в. чараш

Уруглар диинни көргөш, канчанганыл?

а. сүрген б. коргуткан в. көрүп турган

Тоорук кажан үнерил?

а. чазын б. кыжын в. күзүн г. чайын

30. Сөстөрнүн шын бижилгезин доктаадып алыңар.

күс – күзүн	Күс чылыг болур. Күзүн уруглар өөренип эгелээр.
кыш – кыжын	Кыш соок болур. Кыжын уруглар дошка ойнаар.
час – чазын	Час сериин болур. Чазын уруглар шылгалдазын бээр.
чай – чайын	Чай изиг болур. Чайын тайга баар бис.

31. Домактарны четкилеп бижинер.

..... тоорук казып турган чарашсынып турганнар.

32. Дараазында сөстөрнүн утказын билип алгаш, домактардан чогаадыңар.

чаң	загна
аң	агна
каң	гагна
маң	гүй
дың	сонс

на

Чижээлээрге: Кичээлге башкың болгаш эш-өөрлериң кичээнгейлиг дыңна.

.....
.....

33. Үлегер домакты доктаадып алыңар.

Дөң черге өөң өгле,
Дөлем черге малың малда.

34. Дүрген чугааны моол дылга орчулдургаш, утказын билип, доктаадып алыңар.

Майтак койгун маңна маңна
Майыктаажың уштун уштун.

ЭКИ БЕЦЕР? ТАНЫЖААЛЫ

Сөстөрни доктаадып
алыңар

кым - хэн, **силер** - та, **экии** - сайн уу, **эки беңер** - та сайн байна уу? **ат** - нэр, **кайдан (кайыын)**- хаанаас, **тайгадан** - тайгаас, **төп** - төв, **төптен** - төвөөс, **таныжар**- танилцах, **танышканга** - танилцсандаа, **эртенгинің** - өглөөний, **хүндүскүнүң** - өдрийн, **кежээкинің** - оройн

35. Чугааны номчуп, утказын билип алыңар. Моол дыл кырынга очулдуруп бижіңер.

Чугаа

Башкы: Эки беңер?

Өөреникчи: Экии. Силер эки беңер?

Башкы: Сээң адың кымыл?

Өөреникчи: Мээң адым Биче-кыс. Силернің адыңар кымыл?

Башкы: Мээң адым Саяана. Сен кайдан (кайыын) келген сен?

Өөреникчи: Мен тайгадан келген мен. Силер кайдан келген силер?

Башкы: Мен төптен келген мен.

Өөреникчи: Танышканга өөрүшкүлүг тур мен.

Башкы: Мен база танышканга өөрүшкүлүг тур мен.

Өөреникчи: Байырлыг. Соң дужар бис.

Башкы: Байырлыг.

36. Мендилээшкинни араңарга чугаалажыңар. Сөстөрни доктаадып алыңар.

Сактып алыңар

Мэндчилгээний үгийг зөв хэрэглэх нь

Экии – Сайн уу (үеийн хүмүүс хоорондоо мэндлэхэд хэлнэ)

Эки беңер – Сайн байна уу? (Сайн байцгаана уу) - ахмад хүмүүстэй болон олон хүнтэй зэрэг мэндлэхэд хэрэглэнэ.

Экии шупту- Бүгдээрээ сайн байцгаана уу?- олон хүмүүстэй зэрэг мэндлэх хувилбар.

37. Мендилежир сөстөрни доктаадып алыңар.

Эртенгиниң мендизи-биле, уруглар –
Өглөөний мэнд, хүүхдүүд ээ!
Хүндүскүнүң мендизи-биле, уруглар –
Өдрийн мэнд, хүүхдүүд ээ!
Кежээкиниң мендизи-биле, уруглар –
Оройн мэнд, хүүхдүүд ээ!
Кирип моорлаңар – Тавтай морилно уу!
Кириңер – ороорой
Өрү олуруңар – дээшээ суугаарай.

38. Шүлүктү номчуңар, доктаадып алыңар.

Эптиг-ээлдек уруглар	Эртен, дүъште азы кежээ
Эки диртип мактадыр	“Экиилежип” мендилеңер.
Эвилең чаң кажан-даа,	Улуг, биче, улуска-даа
Эреспейге артык эмес.	Ужурашкаш, мендилеп чоруңар.

Мария Кыргыз, 2022 чыл

39. Чугааны номчуңар. Араңарга мендилеңер.

40. Айтырыгга харыылап, чугааны четкилдеп бижир.

- Экии?
-
- Эки беңер?
-
- Эртенгиниң мендизи-биле?
-
- Кежээкиниң мендизи-биле?
-
- Байырлыг.
-

Хамаарылга хевириниң чаңгыстың саны-биле таныжып алыңар

41. Көзөнекти топтап көрүңер.

42. Дептериңерге ушта бижип алыңар.

Нэр	Арын	Ат орну		Кожумаа	Чижээ
		Чаңгыстың саны			
Биеийн хамаатуулах неңцөл	1-р биед хамаатуулах	Мен - <i>би</i>	Мээң - <i>миний</i>	-м, -ым, -ум, -им, -үм	ачам, номум, ыдым, хемим, хөлүм
	2-р биед хамаатуулах	Сен - <i>чи</i>	Сээң - <i>чиний</i>	-ң, -уң, -үң, -иң, -ың	ачаң, номуң, ыдың, хемиң, хөлүң
	3-р биед хамаатуулах	Ол - <i>тэр</i>	Онуң - <i>түүний</i>	-ы , - у, -и, -ү	ачазы, ному, ыды, эжи, хөлү

43. Домактарны номчааш, бижип алыңар.

Мен ном номчудум. - Би ном уншсан. Мээң ачам ивижи. - Миний аав цаачин.

Сен ном номчудуң бе? - Чи ном уншсан уу? Сээң аваң саанчы. - Чиний ээж саальчин.

Ол мал кадарып чорду. - Тэр мал хариулж явсан. Онуң хакасы аңчы. - Түүний ах анчин.

44. Сөстөрни доктаадып алыңар. Оларны ажыглап, домак чогаадып бижир.

Немеп ажыглаар сөстөр: угба – эгч, эш – найз, дуңма – дүү, даай – нагац

Сөстөрниң шын бижилгезин доктаадып алыңар	угба – угбам, угбаң, угбазы даай – даайым, даайың, даайы дуңма – дуңмам, дуңмаң, дуңмазы эш – эжим, эжиң, эжи
--	--

45. Эгени номчуңар.

а. Орчулдургаш, утказын билип алыңар.

б. Хамааржып турар сөстөрни болгаш кожумактарны адаңар. Чижээлээрге: Бо **мээң** ачам. Онуң адын Бат дээр.

Мээң өг-бүлөм

Бо мээң ачам. Онуң адын Бат дээр. Ол 48 харлыг. Ол малчын. Бо мээң авам. Онуң адын Долгор дээр. Авам 46 харлыг. Ол даараныкчы. Бо мээң угбам. Онуң адын Саймаа дээр. Ол 23 харлыг. Угбам улуг сургуулда өөренип турар. Бо мээң хакам. Онуң адын Итгэлт дээр. Ол 28 харлыг. Хакам чолаачы. Бо мээң дуңмам. Онуң ады Энхжин. Энхжин 5 харлыг. Дуңмам сесерлекке өөренип чоруп турар. Харын бо дээрге мен-дир мен. Мээң адымны Цолмон дээр. Мен алды дугаар ангида өөренип турар мен.

в. Эгени катап номчааш, домактарны “Шын”, “Меге” кайызы болурун соңгууш, + деп демдеглеңер.

№	Домактар	Шын	Меге
а.	Мээң ачам дөртөн алды харлыг.		
б.	Долгор болза Цолмоннуң авазы.		
в.	Саймаа цецерлекке өөренип турар.		
г.	Цолмоннуң хаказы Итгэлт.		
д.	Хаказы чээрби сес харлыг.		

46. Сөстөрни чиге дараалалга тургузуп, домак чогаадып бижичер.

а. мээң, Бо, увам, улуг.

б. харлыг, Мээң, увам, 23.

в. Саймаа, адын, дээр, Онуң.

б. ангида, он ихи, өөренип, Ол, турар, дугаар.

47. Сөстөрни хамаарылга хевиринге хуулдуруп, домактардан чогаадып бижичер.

Чүве ады: кырган ача - хөгшин аав, даай ува - нагац эгч, улуг хака - том ах, биче дуңма - бага дүү.

Кылыг сөстери: өөренир - сурах, чоруур - явах, ырлаар - дуулах, ойнаар - тоглох

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

дөргүл төрөл аттары-хамаатан садны нэршил:

ава- ээж, ача- аав, хака- ах, угба- эгч, дуңма- дүү, кырган
ава- эмээ, кырган ача- өвөө, даай- нагац, ашак- нөхөр,
кадай- эхнэр, кыс- охин, оол- хүү, чеңге- бэргэн эгч, хелин-
бэр, күдээ- хүргэн, честе- хүргэн ах, чуржу- ач хүү
кылыг сөстери-үйл үг: чоруур- явах, кээр- ирэх, үнер-гарах,
ойнаар- тоглох, мактаар- магтах, чүгүрер- гүйх, ажилдаар-
ажиллах, өөренир- сурах, удуур- унтах

48. Чаа сөстөрдөн 5 сөстү чүве адының чаңгыстың санынга хуулдуруп бижиңер.

Чижээ: Мээң авам, Сээң аваң, Онуң авазы

СЕН КАШ ХАРЛЫГ СЕН?

49. Көзенекке бижээн саннарны шын номчуп, адап өөренип алыңар.

Үндезин сан ады				Чыыр сан ады		Дугаар сан ады	
Үндезин сан ады	Сан	Оннаар сан ады	Сан	Хөйнүң саны	Моол ады	Дугаар сан	Моол ады
нойлу	0	чээрби	20				
бир	1	үжен	30	ыянгысгаан	ганцаараа	бир дугаар	нэгдүгээр
ихи	2	дөртөн	40	ихээн	хоёул	ихи дугаар	хоёрдугаар
үш	3	бежен	50	үжээн	гурвуул	үш дугаар	гуравдугаар
дөрт	4	алдан	60	дөртээн	дөрвүүл	дөрт дугаар	дөрөвдүгээр
беш	5	чеден	70	бежээн	тавуул	беш дугаар	тавдугаар
алды	6	сезен	80	алдаан	зургуул	алды дугаар	зургаадугаар
чеди	7	тозан	90	чедээн	долуул	чеди дугаар	долоодугаар
сес	8	чүс	100	сезээн	наймуул	сес дугаар	наймдугаар
тос	9	муң	1000	тозоон	есүүл	тос дугаар	есдүгээр
он	10	сая	1000000	оноон	арвуул	он дугаар	аравдугаар

50. Айтырыгга харылап бижиңер.

Сен каш харлыг силер?

Мен харлыг мен.

Сээң ачаң каш харлыгыл?

Мээң ачам харлыг.

Сээң аваң каш харлыгыл?

Мээң авам харлыг.

Сээң эжиң каш харлыгыл?

Мээң эжим харлыг.

Ол каш харлыгыл ?

Ол харлыг.

Бо бакшы каш харлыгыл?

Бо бакшы харлыг.

Сээң урууң каш харлыгыл?

Мээң уруум харлыг

51. Тывызыктың утказын билип алгаш, тывыңар. Шын номчуп доктаадып алыңар.

Алдын хөл ортузунда

Адыр ыяштың будуу он ихи

Будуктар санында үжен кушкаш

Кушкаш бүрүзүнүн аксында чээрби дөрт тараа (.....)

52. Айтырыгларга долузу-биле харыылаңар

- а) Алдын хөл ортузунда чүү барыл?
- б) Адыр ыяштың будуу каш болганыл?
- в) Будуктарда каш кушкаш олурганыл?
- г) Кушкаш бүрүзүнүн аксында каш тараа турганыл?

Сактып алыңар

Тыва дылда ажыглаттынып турар сан аттары:

1. Үндезин/түң сан ады – үндсэн тоо
 2. Чыырының сан ады – хам тоо
 3. Дугаар сан ады - дэс тоо
- Долоо хоногийн гарагийг нэрлэхдээ Даваа-баасан хүртэл 1-5 хүртэлх тоог дугаар гэсэн үгтэй хамт хэрэглэж гарагийн нэрийг хэлнэ. Жишээлбэл: бир дугаар, ихи дугаар, үш дугаар гэх мэт. Харин хагас сайн өдрийг **чартык хүн**, бүтэн сайн өдрийг **улулг хүн** гэж нэрлэдэг.
 - Дугаар тоо нь **дугаар** гэсэн үгээр илэрхийлэгдэнэ.
 - Хам тоо буюу чыырының сан ады **-аан, -ээн, -оон, -өөн** гэсэн нөхцөлөөр бүтнэ.

53. Эгени шын номчуп дүжүрүп бижип алыңар.

Чеди хонукта чүнү кылып турар силер?

Мээң адымны Сылдыс дээр. Мен чеди дугаар ангида өөренип турар мен. Мээң ангимда чээрби беш өөреникчи өөренип турар. Бис чеди хонукта ангивиске кандыг ажил кылырын бир дугаар хүнде чугаалажып алыр бис. Көхей кезиинде бир дугаар хүнде кичээл маргылдааны, ихи дугаар хүнде шүлүк маргылдаазын эрттирип турар бис а үш, дөрт дугаар хүнде шүрү-биле каасталга кылыр бис, беш дугаар хүнде ангивисти арыглаар бис, чартык болгаш улулг хүнде дыштаныр бис.

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

уруглар- хүүхдүүд, өөренир- сурах, өөреникчи- сурагч, чугаалажып алыр- ярилцдаг, көхөй кезиинде- ихэнхдээ, чугаалажып алыр- ярилцдаг, көхөй кезиинде- ихэнхдээ, кандыг- ямар, кичээл маргылдаа- хичээлийн хэлэлцүүлэг, шүлүк маргылдаазы-шүлгийн уралдаан, каасталга- чимэглэл, арыглаар- цэвэрлэх, дыштаныр- амрах

54. Айтырыгга харыылап бижигер.

- а. Сылдыстың ангизинде каш өөреникчи өөренип турарыл?
- б. Олар чеди хонуктуң ажылын кажан чугаалажып алырыл?
- в. Үш, дөрт дугаар хүннерде чүнү кылып турарыл?
- г. Олар чартык болгаш улуг хүнде каяа турарыл?

55. Көхөй сек орнунга тааржыр сөстөрни тыпкаш, домактарны четкилеп бижигер.

Мен ангида өөренип тур мен.

Мээң ангимде өөреникчи өөренип турар.

Бис ангивиске кандыг ажил кылырын хүнде чугаалажып алыр бис.

56. Үлегер домактың утказын билип, доктаадып алыңар.

Чарын эъдин ыянгыскаан чивес,

Чанында эжинге бак сагыңмас.

57. а. Эгени моол дылга очулдуруп бижинер.

Ак ай

Бис өг бүлевисте алдаан чурттап турар бис. Ада-иевистен дөртээн бис. Мен ак айда эштерим-биле бежээн ада-иемге барып чолукшаан мен. Ол үеде угбам, хакам суглар сезээн келген болган. Ачам сугга шупту он тозоон бөлүнгөн болган бис.

б. Эгеден чыырының сан аттарын тыпкаш, адаңар.

в. Эгени дептериңерге бижип алыңар.

БО ЧҮҮ-ДҮР? БО КЫМ-ДЫР?

58. Кичээл херекселдерин шын адап өөрениңер.

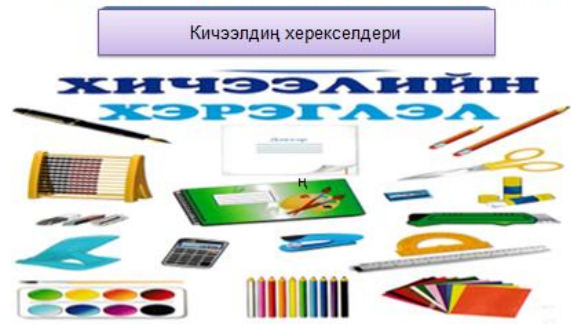
Сөстөрни
доктаадып
алыңар

сүңхе- цунх, дептер- дэвтэр, балааш- баллуур, пенал- үзэгний сав, шугум- шугам, хайчы- хайч, бала- бал, пломастер- пломастер, харандаа чидиглекчи- харандаа үзүүрлэгч, ном- ном, савуу- цавуу, өңнүг харандаа- өнгийн харандаа, суггур будуг- усан будаг, самбың- сампин, демир үжүк- үзэг, сан машиназы- тооны машин

59. Шүлүктү шын номчуп, утказын билип алыңар.

Өөренирде алып чоруур
Өөредилге херекселдерим бо:
Бижиир, бодаар дептерим
Бижик бижиир үжүүм
Шыяр балаар, шугум, балааш,
Харандаажым хавы-пеналым
Кады чоруур өңнүүм болур
Даан-даа чаагай номнарым-даа бар.

Чурукта чүлөр бар-дыр? Адаңар.

60. Шүлүктү номчааш, айтырыгларга харыылап бижиңер.

- а. Өөредилге херекселдерни адап бижиңер.
б. Көхейниң санынга хуулдуруп бижиңер: балааш – балааштар, шугум -
харандаа -, ном -, будук -

Сактып алыңар

Нэр үг нь монгол хэлний нэгэн адил хэн? **кым?** юу? **чүү?** гэсэн асуултад хариулагдана. Мөн олон тоог зааж нэрлэхдээ **кымнар?** **чүлөр?** гэсэн асуултад хариулагдана. Жишээ: **кым?** **кымнар?** -нар, -нер, -лар, -лер, -дар, -дер -тар, -тер гэсэн залгаврын тусламжтайгаар олон тоо үүсгэнэ: башкы- башкылар, тудугжу- тудугжулар иви- ивижилер, уруг- уруглар, киши- кишилер.

Чүү? Чүлөр? ном- номнар, дептер- дептерлер, сылдыс- сылдыстар, ай- айлар, хүн- хүннер, сүңхе- сүңхелер, балык- балыктар, бажың- бажыңнар.

63. Көхейниң санында болгаш чангыстың санында турар сөстөрни четкилеп бижіңер.

Көхейниң санында сөстөр

Чаңгыстың санында сөстөр

а. үнүштер
б.	балтырган
в. сараавсылар
г.	ХЫМЫСКАЯК
д. мехээрлер
е.	хат
ё. кузуктар

64. Эгеден дараазында айтырыгга харылаттынар сөстөрни ылгап бижіңер.

Чүү?.....,,,,

Чүлөр?,,,,

65. Чуруктарны көргөш, үнүштер аттарны доктаадып алыңар.

Мында чүлөр бар-дыр?

 <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; width: fit-content; margin: 0 auto;">инек-караа</div>	 <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; width: fit-content; margin: 0 auto;">кузук</div>	 <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; width: fit-content; margin: 0 auto;">кускун-караа</div>
 <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; width: fit-content; margin: 0 auto;">балтырган</div>	 <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; width: fit-content; margin: 0 auto;">мехээр, үмүрхе</div>	 <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; width: fit-content; margin: 0 auto;">көк-кат</div>
 <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; width: fit-content; margin: 0 auto;">сараавсы</div>		

66. Чурукта аттарны көхейниң санында турар кылдыр бжиңер.

Чижээ: инек караа - инек карактар, балтырган - балтырганнар

67. Сөстөрни айтырыг айы-биле ылгап бжиңер.

Баш, даай, карактар, ивижилер, хаай, оол, аас, диштер, даргалар, кулактар, дүк, холдар, бут, аалчыннар, кырган ава, эргектер, маха-бот, ширээ, честе, сандайлар, эжик, соңхалар, дагаалар, малчыннар, уруг.

Кым?

Кымнар?.....

Чүү?

Чүлөр?.....

КЫМ, КАЙДА АЖЫЛДАП ТУРАРЫЛ?

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

•эмчи- эмч, чолаачы- жолооч, башкы- багш, ажилчын- ажилчин, чыхыракчы- захирал, дарга- дарга, садыгжы- худалдагч, паштанчы- тогооч, шагдаа- цагдаа, ужудукчу- нисгээч, арыглакчы- үйлчлэгч
•сургуулда- сургуульд, эмнелгеде- эмнэлэгт, шайлаар черге- цайны газарт, онгачага- онгоцонд, машинада- машинд, албан черге- албан газарт

68. Кым, кайда ажилдап турарыл? Аттарын таарыштыр бжиңер.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Айтырыг сестери-биле таныжып алыңар

Кым?	Хэн?
Чүү?	Юу?
Кандыг?	Ямар?
Кайы?	Аль?
Кайда? Кайыын? Кайнаар?	Хаана? Хаанаас? Хаашаа?
Кажан?	Хэзээ?
Каш? Каш шак? Каш шакта?	Хэдэн? Хэдэн цаг? Хэдэн цагт?
Чехе?	Хичнээн?
Кай хире?	Хэр зэрэг?
Чүге? (канчааш?)	Ягаад?
Канчап?	Яаж?
Канчаан?	Яасан?
Кайдан?	Хаанаас?
Кайыгиди?	Хаашаа?

69. Эгени номчуңар. Моол дылга орчулдургаш, утказын билип алыңар.

Авамның ажылы

Мээң авам паштанчы киши. Ол көхей төрелдиң чем кылып, улус чонга берип турар. Манчы, бууза, мүн, суйван дээш оон-даа көхей. Чемни үскен кулур, хаарган кулур, эттээн кулур, катырган кулур-биле кылыр. Янзы-бүрү ногаа холуп, чемни чаагай амданныг кылыр. Көхей кезиинде борбак ай, мөнкүреш соона, кызыл луувун, ногаан байсаа холуур. База эътти калбак, чиңге, дөрбелчин, кылын, чуга кезип кылган турар. Авамның кылган чеми дыка амданныг болур.

70. Эгени катап номчааш, айтырыгларга харыылаңар.

- Авазы кандыг чемнер кылып турарыл?
- Чемни кандыг кандыг кулур-биле кылырыл? Адаңар.
- Чемге кандыг кандыг ногаалар кылып болурул? Адаңар.
- Сээң аваң өөнге кандыг чемнер кылып турарыл? Чемнер аттарын адааш, дептериңерге бижип алыңар.

71. Айтырыгларга харыылап, бижигер.

а. Кандыг кулур? Үскен кулур,,,

б. Канчап кескен эът? Калбак кескен эът,,,

72. Шүлүктү номчуп, утказын билип алыңар.

Бөмбүк

Бөгүн авам садыг чорааш,

Бөмбүк садып эккээп берди.

Эштеримни кыйгырып алгаш,

Эргилдирип **ойнаайын**, адыр.

Ала бөмбүүм таан-даа солун

Аңаа черле **чыдыксавас**

Техериңге борбаш-ла дээр,

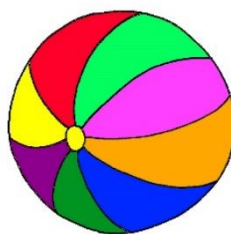
Тенектенип ыңгай-ла болур

Аай детир **маңнаар** дээш,

Алдын шаамны төндүрдүң

Ала **бөмбүүм**, бээр келем

Ам-на таптыг ойнаалам.

Мария Кыргыз, 2022 чыл

73. Шүлүкте тодараткан сөстөргө айтырыгдан салыңар.

Чижээлээрге: Каян эккээп берди? Бөхүн эккээп берди.

74. Айтырыг аайы-биле одуругларны күүседип бижигер.

Кайнаар? маңнаар дээш,

Кандыг? чүзүн? төндүрдү.

Кандыг? чүң? бээр келем

Канчаар? ойнаалам.

Бодуңарны хынаңар. Чөп харыыны соңгуңар.

Кичээл ады	Айтырыглар	Харыызы
Тыва дылдың үжүглели	Көхей сек орнунга кандыг ажык үжүк турарыл? т.....рук	а. узун б. кыска в. эжеш
	Үжүктерни эде тургузуп шын бжиңер. (нерхэм)	а. нэхмэл б. мэхнер в. хемнер
	Ивини кажан ыдарыл?	а. кежээ б. эртен в. дуъште
	Ажык үннерни бжиңер.	
	каъхай, теъхер, өөък, өърт деп сөстөрни моолдап орчулдуруңар.	
	Хэлний үзүүрээр хэлэгдэх “н” гийгүүлэгчтэй үгийг тэмдэглээрэй.	а. оран б. аң в. муң
	Хоолойгоор хэлэгдэх “г” үсэгтэй үгийг тэмдэглээрэй.	а. сиген б. дарга в. суг
Эки беңер? Таныжаалы	Аваң-биле мендилежирде, кайы сөстү ажыглаар силер?	а. экии? б. эки беңер? в. эки тур бе?
	Шын харыызын демдеглеңер.	а. мээң+ң б. сээң+зы в. онуң+м г. мээң+м
	Нагацыг тувагаар хэн гэдэг вэ?	а. угба б. хелин в. даай
Сен каш харлыг сен?	60 дээн санны шын бижээнин демдеглеңер.	а. алдан б. алды в. алдан алды
	Сен каш харлыг сен?	
	Сен каш дугаар ангиде өөренип турар сен?	
	Чеди хүннүң адын бжиңер.	
Бо чүү-дүр? Бо кым-дыр?	Кымнар? деп айтырыгга харыылаттынар сөстү тывыңар.	а. чурукта б. аалдар в. ивижилер
	Чарын эъдин ыянгыскаан чивес Чанында эжинге бак сагыңмас деп үлегер домакты очулдуруп бжиңер.	

	Кым? чүү? деп айтырыгга харыылаттынар 5, 5 сөстү тып бжиңер.	
	Көхейниң сан кожумаа кирген сөстү тывыңар.	а. бажым б. даайны в. карактар
Кым, каяа ажилдап турарыл?	Кым, кайда ажилдап турарыл? Кым, кажан чедип келгенил? деп айтырыгга харыылап домак чогаадып бжиңер.	
	“Бөмбүк” шүлүктүң баштайгы 4 одуруун бжиңер.	
	Чемге кандыг-кандыг ногаалар холуп болурул? Бжиңер.	
	Домакты моол дылга орчулдуруп бжиңер. <i>База эътти калбак, чиңге, дөрбелчин, кылын, чуга кесип кылган турар.</i>	

Ихиги бөлүк: ХҮН БҮРҮНҮҢ АМЫДЫРАЛЫ *Өдөр тутмын амьдрал*

СЕН ЧҮНҮ КЫЛЫП ТУРАР СЕН?

75. Чурукту көргөш, айтырыг аайы-биле чугаалажыңар.

76. Шын харыызын чугаалаңар.

Чурукта кым, чүнү кылып тур?

Гамбаа акый беш иви чедип алган тур.

Ындындан чүү келип чор?

Бир хокаш келип чор.

Ганбаа акый каш иви чедип алган тур?

Гамбаа акый иви чедип алган чор.

Каш хокаш келип чор?

Ындындан хокаш келип чор.

77. Чурукка таарыыр харыыны ажыглап, домактардан чогаадып бижирер.

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

иви- цаа, **хокаш**- янзага, **анхай**- цааны төлийг өхөөрдсөн нэр, **даспан**- нэг настай цаа, **доңгур**- 2 настай эр цаа, **дуңгуй**- 2 настай эм цаа, **куудай**- 3 настай эр цаа, **хур дуңгуй**- 3 настай эм цаа, **мынды**- 4 настай эм цаа, **ихи дүктүг куудай**- 3 настай эр цаа, **үш дүктүг куудай**- 4 настай эр цаа, **этер**- хөнгөлөөгүй насанд хүрсэн эр цаа, **чары**- насанд хүрсэн хөнгөлсөн эр цаа, **богана чары** - хээлтүүлэгч байгаад хөнгөлсөн эр цаа, **дижирлер**- гэлцдэг

78. Эгени номчуңар. а. Чаа сөстөрни доктаадып алыңар.

Иви аттары

Иви назы-хар аайы-биле аңгы аңгы аттыг болур. Ивиниң төлүн хокаш, бирер улус эсрик-даа дээр. Бир харлыг ивини даспан дээр. Ихи харлыг болурда эрин доңгур, эвшисин дуңгуй дээр. Үш харлыг ивиниң эрин куудай, эвшисин хур дуңгуй дээр. Дуңгуй болуп келгеш хокаштаар. Дөрт харлыг болгаш, эвши иви улуг мынды болу бээр. Эр ивини бир дүктүг куудай, ихи дүктүг куудай, үш дүктүг куудай дээр. Чазаваан куудай этер болу бээр. Чазап каан куудайны чары дээр. Этер тургаш, чазаан куудайны богана чары дижирлер.

Г.Далайбаяр, Чөөн тайга. 2023 чыл

б. Ивиниң моол аттарын көзенекке таарыштыр бижидер.

Ивиниң төлү

Ихи харлыг эр иви

Үш харлыг кыс иви

Назын четкен эвши иви

Чазаваан улуг эр иви

Чазап каан улуг эр иви

Эсириктээн мынды

в. Домакты четкилеп бижидер.

а. төлүн хокаш, бирер улус-даа дээр.

б. Ихи харлыг болурда эрин, эвшисин дээр.

в. харлыг болгаш эвши иви улуг болу бээр.

г. Чазаваан куудай болу бээр.

д. тургаш чазаан куудайны дижирлер.

79. Ырының сөзүн шын номчуңар.

Мээң авам

Иви малдыг мээң авам

Иритпектеп олур-ла боор.

Иритпээниң хоюг чымчаан

Меңээ салып олур боор.

Хокаш малдыг мээң авам

Хоютпактап олур-ла боор.

Хоютпааның хоюг чымчаан

Меңээ салып олур боор.

Сөстөрни
доктаадып алыңар

• **иритпек** - ээдмэг
• **хоютпак** - тараг
• **хоюг** - өтгөн, **чымчак** - зөөлөн

- а. Ырының утказын тодарадыңар.
- б. Ырының сөзүн доктаадып алгаш, ырлап өөрениңер.
- в. Айтырыгга харыылап бижичер.

1. “Мээң авам” шүлүкте авазы чүнү кылып турар-дыр? Адап бижичер.
2. Авазы оглуңга чүгө иритпээниң хоюг чымчаан салып турар-дыр?
3. Шүлүкке дөмейлеп, бодуңар шүлүктен чогаадып бижичер.

80. Сөстөрни болгаш чурукту ажыглап, домактардан чогаадып бижичер.

Ажыглаар сөстөр: эсириктедир, мунар, эзертээр, коштаар, чедер, тудуп баглаар, сүрер, шулуннадыр, откарар, чарыштырар

Чижек домак: Тайгада улус чайын, күзүн, кыжын база чазын чарыны мунар бис.

81. Эгени номчуңар.

Ивиниң баа

Ивини хокаш турда, мөңгей-биле баглап, багга өөредип алыр. Багга өөрөнгөн ивини баш баг-биле баглаар. Ивини баглаар багны өске өске адаар. Тайга улузу кыжын арга иштинге чурттаар болгаш ивизин биче биче теректерден баглаар. Чайын салбак болгаш өргөден баглаар, күзүн болгаш чазын колдуунда теректер үндезинден баглаар.

Ж.Пүрэзэ, Чөөн тайга. 2022 чыл

Сөстөрни
доктаадып алыңар

салбак (дүжүрүп кескен узун ыяш) - *огтолсон урт мод*
өрге (чер киди олурткан ыяш) - *задас*
үндезин (ыяштың үндезини) - *үндэс*
терек (дүжүргөн ыяштың дазылы) - *хожуулын үндэс*

а. Айтырыгларга харыылап бижичер. Араңарга чугаалажыңар.

1. Ивини чүүден баглап болурул? Баглаар чүүлдерни адаңар.
2. Ивини кайы назындан эгелээш багга өөредирил? Чүгө деп бодаар силер?
3. Тайга улузу чылдың дөрт үезинде кандыг черлерге чурттаарыл? Бодуңарның билир чүүлдериңерни эштериңерге чугаалап бериңер.

4) Бердинген сөстөргө таарыштыр чуруктарны чуруңар.

өреге, салбак, терек, мөңгей, баш баа, дын

82. Чуруктарны көргөш, чурук бүрүзүңгө ихи, ихи домактан чогаадып бжиңер.

Ажыглаар сөстөр: Чары эзертээр- цаа эмээллэх, көжер- нүүх, алажы өг тудар- урцан гэр барих, кош коштаар- ачаа ачих, иви баглаар- цаа уях, хар чаар- цас орох

СЕН КАНДЫГ ОЮН ОЙНАП ТУРАР СЕН?

83. Шүлүктү номчуңар.

ОЙНААЛЫҢАР

Хамык өөрүм бээр келиңер
Хаак аттан мунаалыңар.
Кымның аьды эртер эмес,
Кызыгаарга чедир халдыылы.

Чараш даштар чыып алгаш,
Сайзанактап ойнаалыңар.
Аалды кым ээлерин
Аравыста сүмележиили.

Сайзанаавыс ишти-даштын
Чараштаалы, арыглаалы
Чанывыста кожаларны
“Шайлаалы” деп чалаалыңар.

шулар, таяр, бадар

сыдымнаар

хар-биле ойнаар

сайзанактаар

тевектээр

хорулдаар

кажыктаар

Кажаа, үгек тудуп алгаш,
Кажык-малдар кылып ойнаалы.
Анайларны хөнээлиңер
Аттарны өртээлиңер.

Ава, ача болуп алгаш,
Аалдажып ойнаалыңар.
Өшкүлөрни саап алгаш,
Өггө шайдан тигээлиңер.

Мария Кыргыз, 2022 чыл

Сөстөрни
доктаадып алыңар

• **хаак ат**- модон морь, **кызыгаар**- хил, **чараш даштар**- хөөрхөн чулуунууд, **ээлер**- эзэд, **аравыста сүмележиили**- хоорондоо зөвлөлдье, **кожалар-хөршүүд**, **шайлаалы**- цай ууцгаая, **кажаа, үгек-хашаа хороо**, **кажык**- шагай, **анай**- ишиг, **өртээр-аргамжих**, **өшкү**- ямаа, **шай тигер**- цай чанах

1. Шүлүктү моол дылга орчулдуруп, утказын билип алыңар.
2. Шүлүктү аянныг номчааш, доктаадып алыңар.
3. Айтырыгга харыылавышаан чугаалажыңар.

а. Шүлүкте чүнүң дугайында үнүп тур?

б. Хаак аът дээрге кандыг оюн болурул?

в. Кичээлдин херекселдерин ажыглап тургаш, бөлүк болуп сайзанактап ойнаңар?

г. Бурун шактан бээр тыва улустуң ойнап келген оюннарының дугайында бакшыңардан болгаш ада-ие, кырганнардан айтырып өөренип алыңар.

д. Боттарыңарның билир оюннар дугайында араңарга чугаалажып, өөренип алыңар.

84. Сөс чинчизин тывыңар.

Дооразы:

а) айл гэр болж тоглох

б) бөөрөнхий хэлбэртэй тоглоом

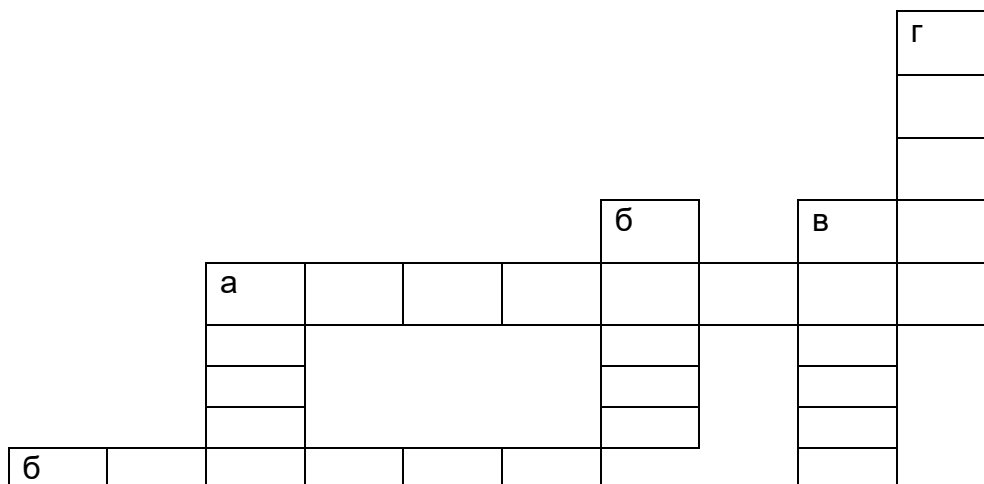
Тургузу:

а) үсэрч тоглодог тоглоом

б) өрж, няслаж, уралдуулж, шүүрч тоглодог тоглоом

в) нүх шахаж тоглодог тоглоом

г) өшиглөж тоглодог тоглоом

85. Читкен сөстөрни тывыңар.

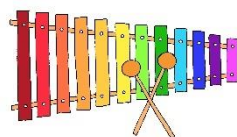
..... ишти-даштын
 Чараштаалы,
 Чанывыста
 “Шайлаалы” деп
, болуп алгаш,
 ойнаалыңар.
 Өшкүлөрни..... алгаш,
 Өггө шайдан

86. Оюннар үдээр көгүдүгнү номчуңар.

Марчаахай балыктаар
 Бады-Маадыр малдаар
 Ортун-Чечен от салыр

Орлан-кыс уран-шевер
 Биче-Мерген бижик көөр
 Билбес-кылбас чүвези чок
 Балыкшы бөлүүнүң алышкылары.

а. Көгүдүг сөстөрдөн кижилер аттарын болгаш кылыг сөстөрүн аңгылап бижир.

б. Чурукту топтап көргөш, “Дуңмамның ойнаарактары” аттыг эгени чогаадып бижир.

СЕН КАНДЫГ ЧЕМГЕ ДУРАЛЫГ СЕН?

87. Эгени номчуңар.

БУРУН ШАКТЫҢ ЧЕМНЕРИ

Бурун шакта кулур деп чиме чок турган. Ол үеде тайга улузу аң аңнап, эьдин чиир болган. База черден кат-чимис, үнүштер бөлүп чиир турган. Ай казып чиир. Айны илдең отка хөмүп чиир. Күзүн катырып алгаш, кыжын мүнге кудуп чиир. Пашка суг куткаш, хаактар-биле чигнүүр кылгаш, чер хөрезинин борбак кезип алгаш, пажын дуглуй базыргаш, чиңнеп чиир болган.

Оон аңгыда ивизин саггаш, сүдүн ижер, хурут, быштак, соолдурунчу кылыр. База балыктар чиир болган. Балык эьдин чаартап, шиштеп, мүннеп тургаш, янзы-бүрү амданныг чемнер кылыр турган. Уруглар ивизин кадарарда, балыктап кээр болган.

Г.Дариймаа, Чөөн тайга. 2022 чыл

а. Сөстөрни доктаадып алыңар.

Сөстөрни
доктаадып алыңар

• **аң аңнаар**- агнах, **эът**- мах, **кат**- чимис, **үнүштер**- ургаамал, **ай**- зэрлэг төмс, **илдең от**- ил гал, **хөмүп чиир**- булж идэх, **катырар**- хатаах, **мүн**- шөл, **хаак-бургас**, **мөңкүрек**- бөөрөнхий, **пажын дуглуй базыргаш**- тогоогоо битүү даруулаад, **чиңнээр-жигнэх**, **сүдүн ижер**- сүүг нь уух, **хурут**- хурууд, **быштак**- бяслаг, **соолдурунчу**- ээзгий

б. Айтырыгларга харыылап, араңарга чугаалажыңар.

1. Бурун шакта тайга улузу кандыг чемнер чиир турганыл?
2. Ай деп кандыг үнүшүл? Ооң амданы кандыг болурул? Чүге ажык дузалыгыл?
3. Айны канчап чиирил?
4. Иви сүдү-биле кандыг чемнер кылып болурул? Сен иви сүдү-биле кылган чемнер кылып база чип көргөн сен бе? Иви сүдү-биле чемнерни канчаар белеткээрил?
5. Сен өөңге кандыг чемнер кылып турар сен? Адап бжиңер.

в. Эгени катап номчааш, домактарны четкилеп бжиңер.

- а. илдең отка хөмүп чиир.
- б. Күзүн катырып алгаш, кыжын кудуп чиир.
- в. Пашка суг куткаш, хаактар-биле кылгаш, чер хөрезинин кезип алгаш, пажын дуглуй, чиңнеп чиир болган.

г. Бердинген сөстөрни ажыглап тургаш, домактардан чогаадып бижир.

Аң эъди, ай, илдең от, мөңкүрек, хөмер, быштак, хурт, иви сүдү, кулур
 Үлөгери: Тайга улузу көхей кезиинде аң эъди-биле чем кылып чиир.

88. Эгени номчуңар.

ХӨҢГЕН

Тайга улузунуң үндезин талхызын хөңген дээр. Хөңген кылырда баштай суун изидип алыр. Изиткен суун кыды дус болгаш кулурун куткаш чуурар. Чуурган кулурун эки тудуштур туткаш, изиг хүлге хөмер. Бир талазын көс алдынга быжырып тургаш, бир шаг соонда аңдарар. Аңдаргаш база бир үжен, дөртөн минут болгаш хүлүнден үндүрүп алыр. Үндүрген кулурунуң хүлүн кактап, хоюткаш шеверлээштин соодар. Сооткан соонда хөңгенни чиирде белен болур. Изиинде база чип болур. Изиг хөңген дыка адтанныг болур.

Г.Далайбаяр, Чөөн тайга. 2022 чыл

Сөстөрни доктаадып алыңар	<p>•хөңген- халуун үнсэнд булсан гурил, суун изидер- усаа халаах, дус- давс, кулур- гурил, чуурган- зуурсан, изиг хүл- халуун үнс, хөмер- булах, аңдарар- эргүүлэх, кактаар- гөвөх, чиир- идэх, амданныг- амттай</p>
---------------------------	--

1. Эгени очулдургаш, утказын билип алыңар.
2. Дептериңерге дүжүрүп бижир.
3. Хөңгенни кылыр дараалалды бижир

1.

4.

2.

5.....

3.....

6.

89. Эгени номчуңар.

БАЛЫК ЭЪДИ-БИЛЕ КЫЛГАН ЧЕМНЕР

Тайга улузунуң база бир чиир чеминиң бирээзи балык эъди болур. Бистиң чуртувуста ак балык, кадырхы, тула, чевек, фелди, кутаар чергелиг балыктар бар. Бурун шакта уруглар ивизин кадарып чоруй тайга хемнерде турар кадырхыларны балыктап аккээр болган. Оозун чаартап, шиштеп, мүннеп чиир болган бис. База кадырып алгаш, кыжын мүнге-даа каап чиир болган.

Суур төвүнүң чанында турар Ак-хөлде ак балык бар. Ол балыкты улустар аңнап эъдин чип турар. Амгы үеде балык эъди-биле янзы-бүрү амданныг чемнер кылып турар болу берген. Балык эъдин хайындырып тургаш, консерва кылыр. База чаг доорап тургаш, будаалыг хуурга кылыр. Онун аңгыда хуушуур кылыр. Хайындырып тургаш мүн-даа кылып ижип болур.

Ч.Эрдэнэчимэг, Барыын тайга. 2022 чыл

Сөстөрни
доктаадып алыңар

•**балык эъди**- загасны мах, **чуртувуста**- нутагт, **ак балык**- цагаан загас, **кадырхы**- хадир, **тула**-тул, **чевек**- зэвэг, **фелди**- фелд, **гутаар**- гутиар,
•**чаартаар**- шарах, **шиштээр**- шорлох, **мүннээр**- шөл хийх, **кадырып алгаш**- хатааж аваад,
•**суур төвү**- сумын төв, **Ак-хөл**- Цагааннуур, **хайындырар**- буцалгах, **консерва**- консерв, **будаалыг хуурга**- будаатай хуурга

а. Очулдургаш, утказын билип алыңар.

б. Айтырыгларга харыылаңар.

1. Балык эъди-биле кандыг чемнер кылырыл? Адаңар.
2. Балыкты канчап, чүнүң-биле тударыл?
3. Балыктың аттарын адаңар.
4. Балык дугайында араңарга чугаалажыңар.

90. Тывызыкты тыпкаш, доктаадып алыңар.

Дээрбек карак
Дээр өттүр көрдү. (.....)

91. Чуруктуң утказынга таарыыр домактардан чогаадып бжиңер.

Ажыглаар сөстөр: хеме- завь, хенертен чайлы берген- гэнэт хазайсан, хемеден сыырткыыштап- завьнаас зүүгдэж, дүжер- буух, алгырар- орилох, ыды- нохой нь, хөйлеңинден ызырып алган- цамцнаас нь зуурч авсан, хем эрии- голын эрэг, балыктап чораан- загас агнахаар явсан, Шериг-оол- хүний нэр, Калтарак- нохойны нэр, сөөрткен- чирсэн.

92. Тывызыктарны номчуңар

а. Моол дылга орчулдуруп, утказын билип алыңар.

б. Доктаадып алыңар.

Сарыг кызыл өңнүг
Салбас ногаан чаштыг. (.....)

Каттаңгызы чечек ышкаш
Каас чараш бүдүштүг. (.....)

Бүүрекке дөмей
Бүдүү бүдүү карактарлыг. (.....)

СЕН КАНДЫГ ХЕП КЕДИКСЭЭР СЕН?

93. Чурукту көргөш, хептерниң тыва аттарын адаңар.

94. Башкыңардан айтырып тургаш, хептерниң моол аттарын көзенекке бижир.

идик	<input style="border: 1px solid green; width: 100%; height: 20px;" type="text"/>	ук	<input style="border: 1px solid orange; width: 100%; height: 20px;" type="text"/>
хэйлең	<input style="border: 1px solid yellow; width: 100%; height: 20px;" type="text"/>	кылын хэйлең	<input style="border: 1px solid green; width: 100%; height: 20px;" type="text"/>
хол хап	<input style="border: 1px solid gray; width: 100%; height: 20px;" type="text"/>	бөрт	<input style="border: 1px solid blue; width: 100%; height: 20px;" type="text"/>
чүхүр	<input style="border: 1px solid blue; width: 100%; height: 20px;" type="text"/>	моюн ораашкын	<input style="border: 1px solid yellow; width: 100%; height: 20px;" type="text"/>
кидис идик	<input style="border: 1px solid orange; width: 100%; height: 20px;" type="text"/>	фудволка	<input style="border: 1px solid gray; width: 100%; height: 20px;" type="text"/>
чеңи чок	<input style="border: 1px solid green; width: 100%; height: 20px;" type="text"/>	кыска чүхүр	<input style="border: 1px solid blue; width: 100%; height: 20px;" type="text"/>

95. Онаалгаларны кылынар.

- а. Бодуңарның кедиксээр хептериңер адын бижир:
- б. Чайын кедер хептерниң адын бижир:
- в. Кыжын кедер хептерниң адын бижир:

96. Эгени номчуңар.

ТАЙГА УЛУЗУНУҢ КЕДЕР ТОНУ

Бистиң өгбелеривис аң-мең болгаш иви, хой, өшкү кежинден даараан тоннарны чыккылама соокта кедер турган. Тоннарның эң-не чылыы - негей тон. Негей тонну кышкы терең дүктүг аң болгаш иви кежи-биле даараар турган. Тон кылырда, кештерин идээлеп тургаштан эттээр. Чылдың сериин азы чылыг үезинде чайгы терлик тоннар чок болза чуга кеш-биле кылган тоннар кедер турган. Идик болза кижиниң кол кедер хеви. Идикти амытаннарның буттарының кежи-биле кылыр Уругларынга база чылыг тондан даарап бээр турган

Д.Өвөгдорж, Чөөн тайга. 2022 чыл

Сөстөрни
доктаадып алыңар

•идик- гутал, чүхүр- өмд, ук- оймс, хөйлең- цамц, хол хап- бээлий, бөрт- малгай, моюн ораашкын- хүзүүний ороолт
•өгбелер- настангууд, негей тон- нэхий дээл, тон- дээл,
•кеш эттээр- арьс элдэх, бут- хөл

1. Эгени катап номчааш, айтырылгарга харыылап бижир.

а) Тайга улузу бурун шакта тонну чүнүң-биле кылыр турганыл? Чүгө?

.....

б) Бодуңар билир тоннар аттарын бижир.

.....

в) Негей тон деп кандыг тон турганыл? Ам улустар кедип турар бе?

.....

г) Чылыг болурда кандыг тон кедер турганыл?

.....

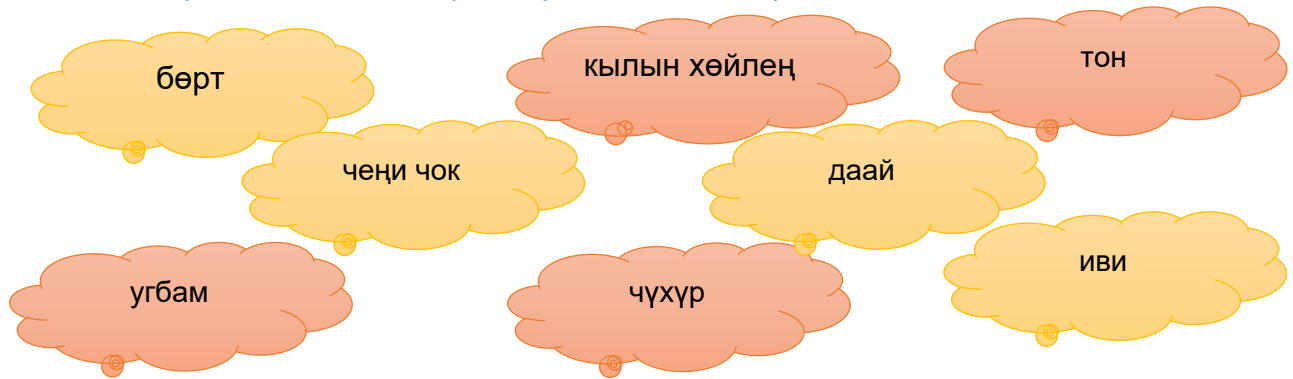
д) Моол тонну чүнүң-биле кылырыл?

.....

е) Бышкак идикти чүнүң-биле кылырыл?

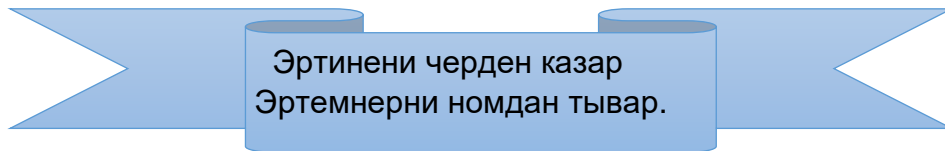
.....

2. Сөстөр иштинден хептер аттарын тып, адаңар.

3. Тыпкан сөстөргө домактардан чогаадып бижиңер.

97. Үлегер домактың утказын билип доктаадып алыңар.

БО КАНДЫГ ӨҢНҮГ ХАРАНДААЛАРЫЛ?

98. Өңнер аттарын доктаадып алыңар.

Сөстөрни
доктаадып алыңар

- **кызыл- улаан, сарыг- шар, ногаан- ногоон, ягаан- ягаан, хүрең- хүрэн, көк- хөх, көксүмээр- цэнхэр, ак- цагаан, аксымаар- цайвар, хүрең кызыл- хүрэн улаан, кызыл сарыг- улбар шар, кара- хар, сарыг ногаан- шар ногоон, шокар- цоохор, ак шокар- цагаан цоохор, кызыл шокар- улаан цоохор, хүрең шокар- хүрэн цоохор, бора- бор, ак-көк- цайвар хөх**

99. Делтериңерге көзенекти чуруп алгаш, бижээн өңнерин будук-биле ылгап будуңар.

хүрең	сарыг	көк
ягаан	кызыл	ногаан
көксүмээр	ак	кара
шокар	бора	ак-көк

100. Кандыг өңнүг хептер болурун адаңар.

101. Айтырыгларга харыылап бижигер.

а) Мында кандыг өңнүг курткалар бар-дыр?

Мында,, өңнүг курткалар бар-дыр.

б) Бо кандыг өңнүг идик-тир?

Бо өңнүг идик-тир.

в) Чурукта кандыг өңнүг фудволкалар-дыр?

Чурукта, өңнүг фудволкалар бар-дыр.

г) Харандаалар кандыг кандыг өңнүг бооп болурул?

Харандаалар,, өңнүг болур.

д) Чурукта кандыг өңнүг чеңи-чок бар-дыр?

Чурукта өңнүг чеңи-чок бар-дыр.

е) Платье кандыг өңнүгүл?

Платье өңнүг.

ё) Юбка болгаш хөйлеңниң өңүн чугаалаңар.

Юбка өңнүг, хөйлең өңнүг-дүр.

ж) Чурукта турар харандаалар кандыг өңнүгүл?

Чурукта турар харандаалар өңнүг.

102. Шүлүктү номчааш, доктаадып алыңар.

ЧЕЛЭЭШ

Час чаап эрткен соонда,

Чараш челээш үнүп кээр.

Кызыл, ногаан, ягаан, көк

Көксүмээр, хүрең, сарыг дээш

Кызыл сарыг өңнер катчып

Кайгамчыктыг челээшти тургузуп кээр.

Сөстөрни
доктаадып алыңар

•час - бороо, чаар- орох, чараш- сайхан, челээш- солонго,
кызыл- улаан, ногаан- ногоон, көк- хөх, көксүмээр- цэнхэр,
хүрең- хүрэн, сарыг- шар, кызыл-сарыг- улбар шар, өң-
өнгө, кайгамчыктыг- гайхамшигтай

103. Сөстөрни кожуп бижигер. Чижээ: кызыл будук, көк дээр.

Ажыглаар сөстөр: кызыл, ак, көк, хүрең, ногаан, сарыг, ягаан, шокар; будук, дээр, чечек, бүрү, балык, сүт, өреме, тарак

104. Сөстөрни аңгылап бижигер.

Кызыл, идик, сарыг, хөйлең, хүрең, хол хап, бора, шокар, бөрт

а. Хептер аттары:,,,,

б. Өннер аттары:,,,,

105. Үжүктерден өңнер аттарын тургускаш, бижип алыңар.

А	Б	М	Г	Д	Е	Ы
Ж	З	И	Й	К	Л	М
Н	О	Ө	П	Р	С	Т
У	Ү	Ф	Х	Ц	Ч	Ш
Щ	К	Ы	К	Э	А	Я

СЕН КАЙДА ЧУРТТАП ТУРАР СЕН?

106. Чуруктарны көргөш, чугаалажыңар.

107. Айтырыгга харыылап бжиңер.

1. Сен чүде чурттап турар сен?
 - а. бажында
 - б. моол өгдө
 - в. алажы өгдө
2. Сен кайда чурттап турар сен?
 - а. хоорайда
 - б. көдээде
 - в. тайгада

108. Кижилерниң чурттап турар чериниң ылгалдарын бжиңер.

Алажы өг- Ыяш иштинге турар болгаш чылыг, көжерде коштап алгаш чоруур.

Бажың- соңкалыг болгаш чырык, өрээлдерлиг, салгын хатка быжыг.

Моол өг-

Хоорай-

Көдээ-

Тайга-

109. Эгени номчунар.

АЛАЖЫ ӨГ

Тайга улузу бо үеге чедир алажы өгге чурттап, бурунгу ёзу чаңчылды камгалап келген.

Алажы өгнү тудары тускай ёзулуг болур. Көхей кезинде чиңге чиңге кургаг ыяштарны кескеш, чөхүрээн дурушлап кылыр. Дөрт, беш метр хире ыяштарны кезип белеткеп алгаш, чарыга сөөртүп өг тудар черинге аккээр.

Чайгы улуг алажы өгге 28-32 ыяш, кышкы биче алажы өгге 22-26 ыяш кирер. Алажыларны тургузуп алгаш, иржээңки-биле шыгар. Улуг алажы өгге 65-70 метр хире иржээңки кирер. Бурун шагда кышкы алажы өгнү дүктүг кештер-биле шыгар турган. Чайгы алажы өгнү дос-биле шыгып алыр болган. Оон аңгыда алажы өгнү тудар тусгай чаңчылдарлыг болур.

110. Сөстөрни ажыглап тургаш, эгени орчулдуруп утказын билип алыңар.

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

• **алажы өг**- урцан гэр, **бурунгу**- дээр үеийн, **ёзу чаңчылдар**- зан заншил, **чиңге**- нарийхан, **кургаг-хуурай**, **ыяш** - мод, **ыяштар**- модод, **кезер**- тайрах, **чөхүрээ**- холтос, **дурушлап**- шулж, **сөөртүр**- чирэх, **тургузар**- босгох, **иржээңки**- берзинт, **шыгар**- бүрэх, **бурун шагда** - дээр үед, **дүк**- үс, **дүктүг**- үстэй, **кеш-арьс**, **дос**- хусны үйс

111. Айтырыгга харыылаңар.

- Тайга улузу бурунгу кандыг ёзу-чаңчылды камгалап келгенил?
- Алажыны кандыг ыяш-биле кылырыл? Чүгө?
- Алажының узуну кайы-хире болурул?
- Улуг алажы өгге каш ыяш кирерил?
- Амгы үеде алажыны чүнүң-биле шыгарыл?
- Алажы өгге каш метр хире иржээңки кирерил?

112. Силер келир үеде кандыг черге, чүгө чурттаарын күзеп тур силер?

Үлегери: Мен хоорай черге бедик бажыңга чурттаар мен.

- а) Мен
- б)
- в)
- г)
- д)

113. Үлегер домактарны номчуңар. Оларны очулдургаш, утказын билип алыңар.

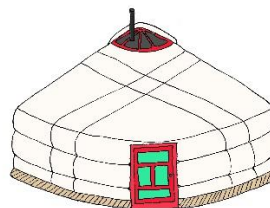
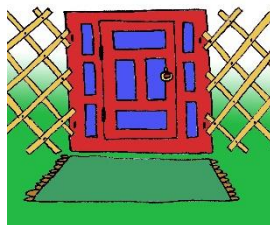
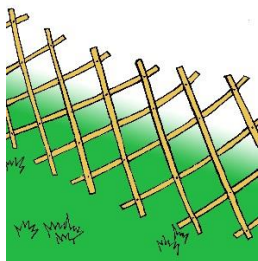
Даг дег караны,
Довук дег ак базар.

Улуг дээш, өөрүп болбас,
Биче дээш, өкпелеп болбас.

Кижиге экизи – хүн
Кижиге багы – чылан.

114. Моол өгнүң бүдүштерин адап, домак чогаадып бижигер.

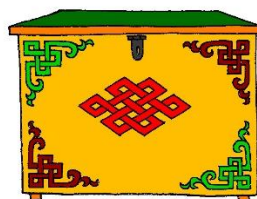
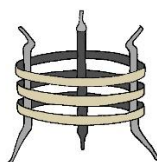
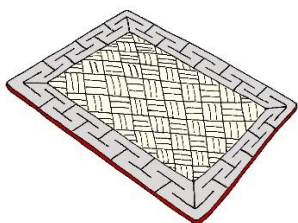
Ажыглаар сөстөр: хараача, хана, аптара, ожук, ширтек, өг, уну, эжик, шала, баг.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Чижек домак: Аптара болза өгнүң дөрүнгө турар.

Тыва кижиге өөн бурунгаар көзүлдүр тигер.

Бурун шактың улузу ожук хереглээр чораан.

Бодунарны хынаңар. Чөп харыыны соңгуңар

Кичээл ады	Айтырыглар	Харыызы
Сен чүнү кылып турар сен?	Кылыг сөзүн демдеглеңер.	а) иви б) чоруур в) эник
	Мунар ивини чүү дээрил?	а) хоккаш б) мынды в) чары
	Ивиниң төлүн чүү дээрил?	а) куудай б) эсрик в) даспан
	Богана чары деп кандыг ивини адаарыл?	а) 4 харлыг иви б) кыс иви в) этер турда чазаан
	<i>Ырының шүлүүн күүседип бжиңер.</i> Хокаш малдыг мээң авам Хоютпактап олур-ла боор.	
	Цааны сүүгээр хийсэн ээдмэгийг юу гэж нэрлэдэг вэ?	а) иритпек б) хоютпак
	Иви баглаар узун ыяшты чүү дел адаарыл?	а) өреге б) салбак в) терек
Сен кандыг оюн-биле ойнап турар сен?	<i>Шүлүктү күүседип бжиңер.</i> Чараш даштар чыып алгаш, Сайзанақтап ойнаалыңар.	
	Айл гэр болж тоглохыг тувагаар юу гэж нэрлэдэг вэ?	а) тевектээр б) сайзанақтаар в) баг кагар
	Оюн адын демдеглеңер?	а) көге буга б) кажык в) хөрек
Сен кандыг чемге дуралыг сен?	Хөңгенниң бир талазын көс алдында быжыргаш, кайы-хире болгаш аңдарарыл?	а) 1 шак б) 40 минут в) 30 минут
	Балык эъди-биле кандыг чемнер кылырыл? Адап бжиңер.

	<i>Тывызыкты тывыңар.</i> Дээрбек карак Дээр өттүр көрдү	(.....)
	Айтырыг аайы-биле домактан чогаадыңар. Кым, кандыг ногаа-биле кандыг чем кылганыл?
Сен кандыг хеп кедиксээр сен?	Хеп адын демдеглеңер.	а) чылан б) паш в) идик
	Шаанда тыва тонну чүнүң-биле кылыр турганыл?	а) пөс б) торгу в) кеш
	<i>Читкен сөстү бжиңер.</i> Эртинени казар Эртемнерни тывар.	а) номдан б) черден
	Годон гутлыг юу гэж нэрлэдэг вэ?	а) кидис идик б) кеш идик в) бышкак идик
Бо кандыг өңнүг харандаал?	Челээштиң өннерин бжиңер.	
	<i>Читкен сөстөрни тып бжиңер.</i>чаап эрткен соонда Чараш..... үнүп кээр Кызыл ,....., ягаан, көк Көксүмээр,, сарыг дээш Кызыл сарыг..... катчыпчелээшти тургузуп кээр.	час, челээш, ногаан, хүрең, өңнер, кайгамчыктыг
Сен кайда чурттап турар сен?	Кижичурттаар өг кайызы-дыр?	а) хоорай б) алажы өг в) ааржы
	Улуг алажы өг каш ыяштыг болурул?	а) 40 б) 28-32 с) 22-26
	<i>Улегер домакты күүседип бжиңер.</i> Улуг дээш, өөрүп болбас,	
	<i>Дараазында сөстөрни моол дылга очулдуруп бжиңер.</i> хараача, хана, аптара....., ожук, ширтек....., өг....., уну....., эжик....., шала....., баг....., аяк.....,	

Үшкү бөлүк: ДАШТЫКЫ БАЙДАЛ-БИЛЕ ТАНЫЖААЛЫ *Орчинтойгоо танилцъя*

БӨГҮН АГААР КАНДЫГ-ДЫР?

115. Чурукту көргөш, араңарга чугаалажыңар.

а. Сен чылдың кайы үезинге дуралыг сен? Чүгө?

б. Чылдың дөрт үезин адаңар.

в. Күзүн улус колдуу кандыг ажил кылырыл? Чүгө?

г. Кыжын бойдука кандыг өскерилге болур? Чүгө?

д. Чылдың дөрт үезинде болур байырлалдар дугайында чугаалаңар.

116. Харыылаарда дараазында сөстөрдөн ажыгланар.

Сөстөрни доктаадып алыңар

• **наадым**- наадам, **ак ай**- цагаан сар **өөредилге байырлалы**- хичээлийн шинэ жилийн баяр, **аяс хүн** – цэлмэг өдөр, **харлыг хүн**- цастай өдөр, **чаъстыг хүн**- бороотой өдөр, **хаттыг хүн**- салхитай өдөр, **чылыг хүн**- дулаан өдөр, **соок хүн**- хүйтэн өдөр, **булуттуг хүн**- үүлтэй өдөр, **бүргек хүн**- бүрхээг өдөр, **час (чазын)** - хавар, **күс (күзүн)**- намар, **чай (чайын)**- зун, **кыш (кыжын)**- өвөл, **соок**- хүйтэн

117. Сөстөрни ажыглап, чурукта айыткан агаар-бойдустун өскерлиешкинин тыва дылга бижигер.

Ажыглаар сөстөр: **дүне**- шөнө, **хүндүс**- өдөр, **булуттуг**- үүлтэй, **эвээш харлаг**- бага зэргийн цастай, **булуттар эвээжиир**- үүл багасна, **соок**- хүйтэн, **казыыр**- хасах

Чижээ: **Бир дугаар хүнде** дүне булуттуг, казыыр он чеди градус соок, салгын беш метр секунта. Хүндүс эвээш харлыг, казыыр чеди градус, салгын чеди метр секунда.

Шөнө	Өдөр	Шөнө	Өдөр	Шөнө	Өдөр	Шөнө	Өдөр	Шөнө	Өдөр
Үүлшинэ	Бага зэргийн цас	Бага зэргийн цас	Үүл багасна	Үүлшинэ	Үүлшинэ	Бага зэргийн цас	Үүл багасна	Багавтар үүлтэй	Багавтар үүлтэй
-17	-7	-20	-7	-17	-3	-19	-12	-22	-12
5м/с	7м/с	7м/с	6м/с	6м/с	8м/с	8м/с	10м/с	7м/с	6м/с

118. Шүлүктү аянныг номчунар.

ЧЫЛДЫҢ ДӨРТ ҮЕЗИ

Катап келген хөглүг час
Кандыг белээн биске бээрил?

Соокту тынган дошкун кыш
Чоорган кылдыр чүнү бээрил?

Чаагай, чылыг, узун чай
Чоргаар чонга чүнү бээрил?

Кат-чимис быжырган күс
Калбак чонга чүнү бээрил?

119. Сөстөрни ажыклап, шүлүктүң утказын билип алыңар. Утказын чугаалажыңар.

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

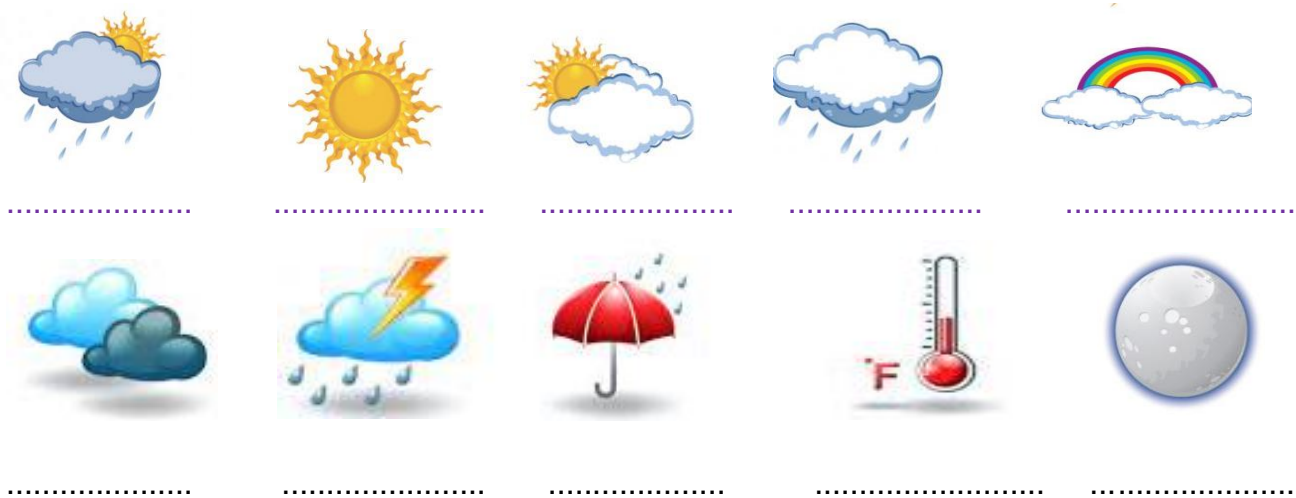
• **катап- дахин, хөглүг- хөгжилтэй, соокту тынган- хүйтэн үлээсэн, дошкун кыш- догшин өвөл, чылыг- дулаан, узун чай - урт зун, чоргаар чон- зоргоороо зон олон, кат-чимис- жимс жимсгэнэ, быжырар- болгох, чанах, быжырган- болгосон, калбак чон- өргөн зон олон**

120. Айтырылгарга харыылап бижичер.

- а. Шүлүкте чылдың кайы үезин айыткан-дыр?
- б. Кезек бүрүзүңге ат бериңер. Чүү деп аттар берип болур?
- в. Чылдың дөрт үезиниң кайызын эки көөр сен? Чүге?
- г. Чылдың дөрт үези солчуп кээрге, агаар-бойдус болгаш үнүш канчаар өскерлирил?
- д. Чылдың дөрт үезин айлар аайы-биле аңгылап бижичер.

Кыжын, чазын....., чайын....., күзүн.....

121. Чурукта турар демдектер кандыг хүннү айтып турар-дыр адап бижичер.

122. Тывызыкты тывыңар. Дептериңерге дүжүрүп бижээш, утказын чугаалажыңар.

Дөрт алышкы
Дөрт чүзүн (.....)

Алдын-Хөлдүң ортузунда
Адыр ыяштың будуу он ихи,
Будук санында үжен кушкаш
Кушкаш бүрүзүнүң аксында чээрби дөрт тараа.
(.....)

123. Ырының сөзүн номчааш, утказын чугаалажыңар.

ЦАГААННУУР СУРГУУЛУ

Моол оранның соңгу чүгүндө
Мөңге сылдыс болган
Мактап ханмас аттыг,
Мээң ынак сургуулум.

Эртем номнуң арбын уургайы
Ие чурттумнуң алдын холбаазы.

Шүлүк болгаш аялгазы. Б.Бямбадорж, очулдурган Ч.Оюунбадам (бирги кезээ)

124. Сургуул дугайында чугаалажыңар.

- а. Сургуулуңга келир дуралыг сен бе? Чүге?
- б. Чүге эртем номнуң улуг уургай дээнил?
- в. Сургуулда кымнар ажылдап турарыл?
- г. Сургуул дугайында билир ырыңарны ырлажыңар.
- д. Сургуул чылдың кайы үезинде эгелээрил?

1. Ырының сөзүндөн бодуңарга чаагай сеткил төрүттүнген одуругну бижээш, тайылбырлаңар.

2. Ырының тыва дылда очулгазын доктаадып алгаш, ырлажыңар.

3. “Бистиң сургуулуvus” аттыг кыска эгеден чогаадып бжиңер.

Ажыглап болур сөстөр: эртемниң өргээзи, башкылар, эш-өөрлер, эки эш, өөреникчилер, онаалга кылыр, өөренир, номчуур, бжиир, дыңнаар, чугаалажыр, хүндүлээр, ойнаар, идепкейлиг, арыг шевер, дузааргак, чараш

Чижек домак: Бис сургуулуvusка эш-өөрлеривис-биле идепкейлиг өөренип турар бис. Өөреникчилер онаалгазын хүннүң эки кылып турар.

4. Бижээн эгеңерни эштериңерге номчуп бериңер.

125. Шүлүктүң утказын чугаалажыңар.

ТОС АЙНЫҢ БИРИ

Сергек салгын эстей хадаан
Сеткилге өөрүнчүг
Сеңээ, меңээ байырланчыг
Сургуулуvus эгелэй берди.
Ыры, хөгжүм чаңгылаңган
Ынак, төрээн сургуулум
Башкыларым шупту ында
Байырланчыын, амыранчыын.
Өөреникчи ажы-төлдер
Өң-чүзүн каастап, чыылган
Өөрүшкү, чугаа сооттуг
Өөренир дээш чедип келди.

Мария Кыргыз, 2022 чыл

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

салгын- салхи, эстей хадаан- сзвэлзсэн, өөрүнчүг- баяртай,
ыры хөгжүм чаңгыланган- дуу хөгжим цуурайтсан,
ажы төлдер- үр хүүхэд, өң-чүзүн- өнгө өнгөөр,
чыгылып алган- цугларсан, чугаа сооттуг- яриа хөөртэй,
chedип келди- хүрэлцэн ирлээ

1. Шүлүктү аянынг номчуңар.
2. Шүлүк каш одуругдан бүткен-дир?
3. Сургуул эгелээрге сээң сагыш-сеткилиң кандыг болурул? Чүгө?
4. Шүлүктүн одуруун күүседип бжиңер.

....., чаңгылаңган
Ынак, төрээн
..... шупту ында
Байырланчыын,

126. Чуруктарга күскү ажил, амыдырал дугайында домактардан чогаадып бжиңер.

Ажыглаар сөстөр: күс, күзүн, кат быжар, кат чыыр, сиген кезер, тоорук быжар,
тоорук чыыр, куштар чылыг оран кыды чанар, улус ногаазын чыыр, чай чок
ажылдаар

127. Тывызыктарны номчуп, утказын бижип алгаш, доктаадып алыңар.

Арыг ишти долу аскан эът

(кызыл-кат)

Бора талга астым

Бопуямга куттум

(көк кат)

Буян талдың

Будуу чүс

(тараа)

Чөвүрээ хааржак

Чөвүрээ хааржактың иштинде

Ыяш хааржак

Ыяш хааржактың иштинде

Саазын хааржак

Саазын хааржак иштинде

Үзүм, чигир,

Үзүм чигирде үс.

(тоорук)

128. Күс дугайында тывызыктан чогаадып бижиңер.

.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....

КЫШКЫ АМЫДЫРАЛ

129. Эгени номчунар.

КЫШКЫ ТАЙГА

Кыжын тайгада 50-55 градус соок болур. Ивилер соокта доңмас. Хар улуг болза ивилер ыңгай бээр маңдавас, доктуун турар. Мындыларны кыжын сагбас. Соглу бээр. Чамдык кырганнар болгаш херээжен улустар уругларын сургуулга өөредир дээш хем чер киди кире бээр. Аныяктар ивизин сүрүп алгаш, ыракка отарладып чоруптар. Аалдар кыштагга дүжүп, өөн чылыглап алыр. Амгы үеде чамдык тайга улузу кыштаанга бажың-даа тудуп алган чурттап турар.

Ч.Дагжий, 2018 чыл

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

донмас- даарахгүй, **ыңгай бээр маңдавас-** нааш цааш гүйхгүй, **сагбас-** саахгүй, **соглу бээр-** сүү нь ширгээсэн байна, **хем-** төв газар, **ырак-** хол, **отарлаар-** оторлох, **кыштаг-** өвөлжөө, **дүжер-** буух, **чылыглаар-** дулаалах

1. Моол дылга орчулдуруп бижигээр.

2. Айтырыгга харыылаңар, чугаалажыңар.

а. Кыжын тайгага кайы-хире соок болурул?

б. Кыжын хар улуг болурга ивилерге эки дээр. Чүге?

в. Кыжын аныяктар каяа чурттаарыл? Чүге?

г. Кырганнар болгаш херээжен улус кыжын чүнү кылырыл?

д. Кыжын чөөн тайга улузу каяа турарыл? Сен барып көргөн сен бе?

130. Тывызыкты тывыңар. Утказын билип алыңар.

Ак ширтек

Хову шыпты

(.....)

Аргада ак баштыг ашак олур

(.....)

131. Кышкы бойдус болгаш ажил-агый дугайында чугаалажыңар.

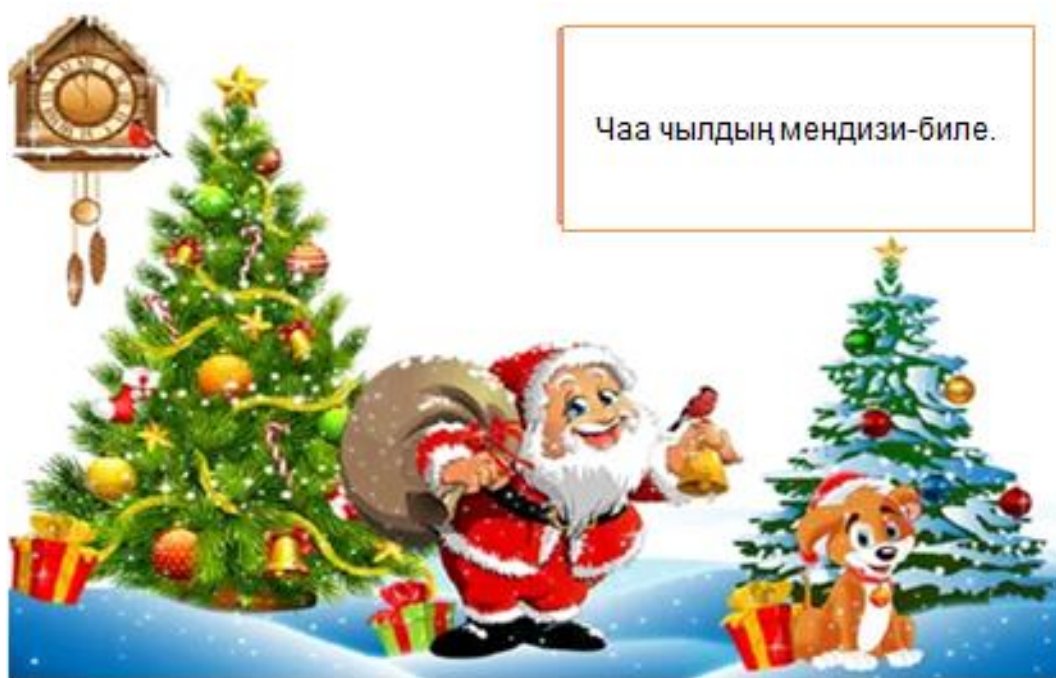
132. Домактарны четкилеп бжиңер.

а. Аныяктар сүрүп алгаш, ыракка чоруптар.

б. Аалдар дүжүп, чылыглап алыр.

в. Хар болза ивилер ыңгай бээр, доктуун турар.

133. Чаа чыл байырлалының дугайында чугаалажыңар.

134. Сөстөрни ажыглап, чаа-чыл дугайында домактардан чогаадып бжиңер.

Ажыглаар сөстөр: **соок ирей-** өвлийн өвгөн, **белек-бэлэг,** **ёлка-** гацуур, **каасталга-** чимэглэл, **он ихи шак-** арван хоёр цаг, **чаа-чыл-** шинэ жил, **ай-** сар, **кыжын-** өвөл, **байырлал-** баяр

Чижээ: Кыжын он ихи айда чаа чыл байырлалы болур.

135. Айтырыгларга харыылаңар, чугаалажыңар.

а. Кыштың демдектерин чугаалажыңар. Кыш келген деп чүден билип алыр бис?

б. Кыштың айларының онзагайларын чугаалажыңар.

в. Кыжын бойдуска кандыг өскерлишкиннер болурул?

г. Кыжын кижилер чүнү кылырыл?

д. Соок ирей кажан чедип кээрил? Чүгө?

е. “Чаа чыл байырлалы” аттыг кыска чогаадыгдан бжиңер

136. Шүлүктү номчааш, доктаадып алыңар.

Хоюг ак хар чааптар.

Кожагардан хаактаар бис.

Шанак-биле чуңгулаар бис.

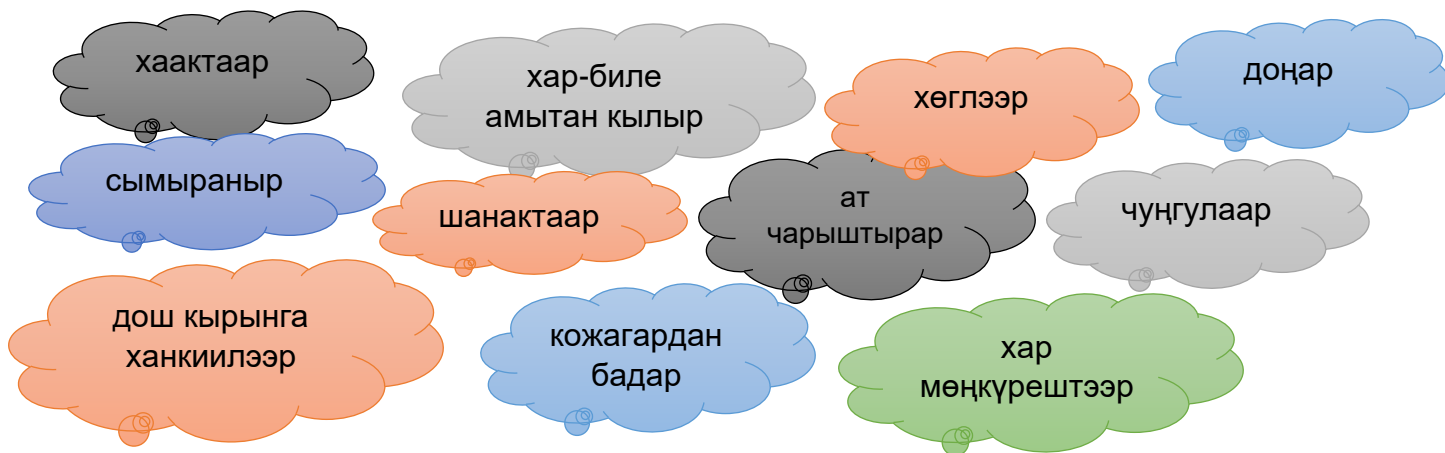
Чаршып бадып, хөглээр бис.

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

хоюг- зөөлөн, **ак хар**- цагаан цас, **чаар**- орох, **кожагардан**- шовгороос, **хаактаар**- цанаар гулгаах, **шанак-биле**- чаргаар, **чуңгулаар**- гулгаах, **чаршыр**- уралдах, **бадар**- уруудах, **хөглээр**- хөгжилдөх, **сымыраныр**- шивнэх, **ханкиилээр**- тэшүүрээр гулгаах, **ат чарыштырар**- морь уралдуулах, **мөңкүрештээр**- бөөрөнхийлэх, **доңар**- хөлдөх

1. Кыжын ойнаар оюннарның аттарын аңгылап бижир.

2. Чаа сөстөрни ажыглап, “Кышкы амыдырал” аттыг кыска чогаадыгдан бижир.

137. Башкыңарның дузазы-биле сөстөрни орчулдуруп бижир.

Тыва дылда	Моол дылда	Моол дылда	Тыва дылда
шанак	ой мод
хаак	шинэ жил
хоюг	өвөл
чаршып бадар	хүйтэн
хөглээр	өвлийн өвгөн

138. Үлегер домактарны номчуңар. Утказын билип, доктаадып алыңар.

Улугну хүндүлээр
Уругну азыраар

Холу шимчээр-хырны тодар
Хоозун чугаа-хүн бадар

Чадаг кижээ чер ырак,
Чалгаа кижээ чем ырак

Тоткан эник ээзин ээрер
Доруккан оол иезин яңчаар

Сагыштың бичези эки
Саваның улуу эки

Эки кижээ эш көхей
Эки атка ээ көхей

139. Бердинген айтырыглар аайы-биле үлегер домактарның утказын тодарадыңар.

- а. Улуг кижини чүгө хүндүлээрил? Чүгө?
- б. Холу шимчээрге чүгө хырны тодарыл?
- в. Чалгаа кижээ чүгө чем ырак болурул?
- г. Доруккан оол иезин яңчаар деп сөстүң утказын чугаалажыңар.
- д. Эки кижээ чүгө эштер көхей болурул?

ЧАСТЫҢ АЖЫЛ-АГЫЙЫ

140. Шүлүктү номчуңар.

ЧАС КЕЛДИ

Кыштың соогу эрте-ле бээр
Кылын хар эрий-ле бээр.
Часкы чаашкын чаай-ла бээр
Чараш суглар бата-ла баар.
Алдын хүнүм хүннезин
Ажы-төлдер хөглезин.
Чер, делегей сергезин
Чечек, ногаа хүлүмзүрзүн.
Малдар база оолдай-ла бээр
Малчын чон амырай-ла бээр.
Куу куштар амыразын
Курут хойтпак көвүдезин.

Номнуң чогаадыкчыларындан

1. Шүлүктүң утказын тодарадыңар.
2. Шүлүктүң сөзүн доктаадып алгаш өөренип алыңар.
3. Хүннезин, хөглезин, сергезин, хүлүмзүрзүн, амыразын, көвүдезин деп сөстөрнүң утказын чугаалажыңар.
4. “Чаашкын” деп сөстүң төрөл сөстөрнү тып бижиңер.
5. Сөстөргө хөйнүң санының кожумактарын кожуп, домактан чогаадып бижиңер.

мал	а. -нер
суг	б. -нар
үнүш	в. -дар
хүн	г. -лар
малчын	д. -тер

Чижээлээрге: *Бистиң чөөн тайгада янзы-бүрү үнүштер өзер.*

.....

141. Эгени номчуп, утазын билип алыңар.

ЧАСКЫ ТАЙГА

Час болурда, тайга улузу чазаа кыды көжер. Мындыларны хокаштадып алыр улуг ажыл бар. Чаш хокаштарга шулун бөлүп бээр. Бог ивилерни хокаштыг ивилерден аңгыда кадарар.

Хокашты чаш турда, баглап өөредип алыр. Чаа хокаштаан дунгуйларны саап өөредир.

Аалчылар кээрде, сүдүн хөөредип бээр. Хөөреткен сүт дыка амданныг болур.

Чаа төрөөн хокаштыг аалдың дехээн гиди мунарлыг кижиги кирип болбас. Хокаштар хөлзий бээр. Мындылар оолдап төнмээнде, сагган сүдүн кижээ берип болбас. Иви хокаштаар үеде алажы өгнүң дөрү-биле мунарлыг кижиги эртип болбас. Мындыларны хокаштадып алгаш чайлаг кыды көжер.

Ч.Эрдэнэчимэг, Барыын тайга. 2023 чыл

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

чазак- хаваржаа, шулун- хөвд, кадарар- хариулах, баглап өөредир- уяанд сургах, хөөредир- хөөрүүлэх, чаа төрээн- нялх төрсөн, дехээ- цааны хот, мунарлыг кижиги- унаатай хүн, хөлзий бээр- хөлсчихдөг, дөрү-биле- хоймроор, чайлаг кыды- зуслан руу

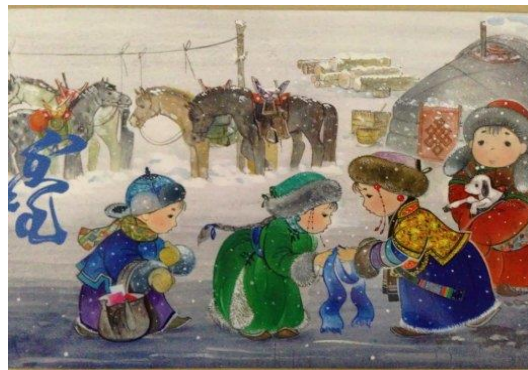
1. Айтырыгларга харыылаңар, чугаалажыңар.

- а. Иви хокаштаарын көрүп турган сен бе? Чаш хокаш кандыг болурул? Бижиңер.
- б. Иви эзириктээр үеде аалдың дехээнге чүге мунарлыг эрттирип болбазыл?
- в. Мындылар оолдап төнмээнде кижээ чүге сүдүн берип болбазыл? Чүге?
- г. Чазын улустар кандыг ажил кылырыл?
- д. Час үнүп кээрге, кандыг байырлал болурул?

2. Домактарны четкилеп бижиңер.

- а) болурда тайга улузу көжер.
- б) Чаш хокаштарга бөлүп бээр.
- в)ивилерни ивилерден аңгыда кадарар.
- г) Хокашты чаш турда, өөредип алыр.
- д) Аалчылар кээрге, хөөредип бээр.
- е) хокаштыг аалдың дехээн гидикижи кирип болбас.
- ё) Иви хокаштаар үеде алажы өгнүң дөрү-биле кижиги эртип болбас.

142. Чурукту ажыглап, шагаа байырлалының дугайында чугаалажыңар.

143. Шагаа байырлалының дугайында домактарны номчааш, харылзаалыг чугаадан чогаадып бижиңер.

ШАГАА ҮЕЗИНДЭЭГИ ЧУГАА СООТ

- Амыр чаагай тур силер бе?
- Мендээ.
- Эки шагаалап тур силер бе?
- Эки. Сен эки шагаалап тур сен бе?
- Эки шагаалап тур мен. Силерниң кадыыңар эки, мал маганыңар семис, чаагай чазап олур силер бе?
- Эки чазап тур бис. Силерниң мал маганыңар семис, чаагай чазап олур силер бе?
- Аңныг олчалыг тур силер бе?
- Олчалыг тур мен? Сээң ажылың бедик, аал ораның амыр менди бе?
- Менди чаагай тур бис.

144. Үлегер домактың утказын билип, доктаадып алыңар.

Чашпаа кижиниң сөзү хөй
Чалгаа кижиниң чылдаа хөй

145. Эгени номчуңар. Утказын билип алыңар.

ШАГАА

Частың башкы айының шагааның бирде шагаа байырлалы болур. Шагаада улуг назынныг улуска барып чолукшар. Кырганнарга чолукшар ёзулал чер черниң аайы-биле өске өске чаңчылдыг болур. Чижээлерге чамдык улус кадаан тудуп чолукшар. Чамдыктары акшазын-даа тудар.

Бурун шакта тайга улузу кырганнарга 1-2 метр ак пөс кырынга улуг шай салып, чолукшар турган. Аалдап келген аалчыларны хүндүлөп буузазын быжырып, белек бээр.

Шагаада бот боттарын хүндүлөп, амыр мендизин айтыржып, ойнап хөглөп алыр. Шагаа болза моол болгаш тыва чоннуң эң-не улуг байырлалының бирээзи.

Ц.Хандаа, Барыын тайга. 2023 чыл

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

частың башкы ай- хаврын эхэн сар, шагааның бири- шинийн нэгэн, шагаа- цагаан сар, улуг назынныг улус- өндөр настан, чолукшар- золгох, кырганнар- хөгшид, чолукшар ёзулал- золгох ёслол, чер- газар нутаг, чаңчыл- заншил, кадак- хадаг, акша- мөнгө, бурун шакта- дээр үед, ак пөс- цагаан даавуу, шай- цай, аалчылар- айлчид, бууза- бууз, белек- бэлэг, бот боттарын- бие биенээ, хүндүлээр- хүндлэх, амыр менди айтырар- амар мэндээ асуух

146. Айтырылгарга харыылап, домактардан чогаадып бжиңер.

- а) Шагаа байырлалы кажан болурул?
- б) Шагаа байырлалыга дуралыг сен бе? Чүге?
- в) Шагаа байырлалын канчаар эрттирип турар силер? Шагаа дугайында бодунарның билер ёзу-чаңчылдар дугайында чугаалажыңар.
- г) Бурун шагда тайга улузу кырганнарны канчаар хүндүлээр турганыл?

ДЫШТАНЫЛГАДА

147. Чайгы дыштанылгада чүнү кылыр силер? Эштериңер-биле чугаалажыңар. Айтырыгдан салыңар.

- а)?
- Мен чайын эштерим-биле ойнап, ада-иемге дузалап турган мен.
- б)?
- Мен наадымда аът мунуп, база хүрешкен мен.
- в)?
- Мен чайгы дыштанылгамны хакам-биле Улаанбаатар кыды чоруп, чараш черлер көрүп, ойнап хөглеп, эң-не сонуургалдыг эрттирген мен.

148. Эгени номчуңар.

НААДЫМ

Чайын наадым болур. Наадымда аът чарыштырар, мөгелер хүрежир база ча-согун атар дээн маргылдаалар болур. Бо чылдың наадымында бистиң ангиниң Ужар-оол аът чарыштырган. Ооң аъды ихи дугаарга кирген. Демир-оол хүрешкен. Ол онза мегени кылып тиилекчи болган. А мен ча аткан мен. Бис наадымда аът мунуп алгаш кады ойнап, хөглеп эрттирген бис.

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

•наадым- улсын наадам, аът чарыштырар- морь уралдуулах, мөгелер- бөхчүүд, хүрежир- барилдах, ча-согун- нум сум, адар- харвах, маргылдаа- тэмцээн, меге- мэх, тиилекчи- ялагч

1. Чаа сөстөрни ажыглап, эгени орчулдуруп, утказын билип алыңар.

2. Айтырыгга харыылап чугаалажыңар.

- а. Наадым кажан болурул?
- б. Наадымда кандыг маргылдаа болурул?
- в. Наадымда уруглар чүнү кылганыл?
- г. Демир-оол кандыг оол болганыл?

149. Шүлүктү номчуп, утказын билип алыңар.

ЧЕДИ АЙНЫҢ ХАРЫ

Куду баткан куулар дег,
Кайгамчыктыг хар чаай-ла бээр.
Чеди айның ортун-даа бол,
Чиңчилер дег мөңгүлек харлыг
Өл-шык харның адаандан
Өртемчей ногаан хевээр үнүп кээр.
Тайга черниң агаар-бойдузу
Таан-даа чараш өскерлип кээр.

Сөстөрни
доктаадып
алыңар

куу- хун, хар- цас, чаар- орох, 7 айның орту- 7 сарын дундуур,
чинчилер- шүрнүүд, мөңгүлек- мөнгөлөг, өл-шык- чийг,
өртемчей- ертөнц, агаар-бойдус- цаг агаар,
таан-даа чараш- даан ч сайхан

150. Айтырыг аайы-биле харыылап, домактардан чогаадып бижичер.

Чижээ: *Кымнар?*) Мөгелер (канчанган?) хүрешкен.

- а. (чүүлөрни?) (канчанган?)
- б. (чүлөр?) (канчап тур?)
- в. (кым?) (канчанган?)
- г. (кым?) (канчаар?)
- д. (кымнар?) (канчап тур?)
- е. (кым?) (канчап тур?)

151. Тывызыктарны тыпкаш, доктаадып алыңар.

Тоол даңгыназы
Дурдум курун
Чаашкын соонда
Чада тутту

Дендии күштүг
Девиденчиг үннүг (.....)
(.....)

152. “Чайгы хүн” аттыг кыска сөзүглелден чогаадып бжиңер.

Бодуңарны хынаңар. Чөп харыыны соңуңар.

Кичээл ады	Айтырыглар	Харыызы
	Очулгазын шын айтыңар: 1) хавар 2) намар 3) зун 4) өвөл	а) күзүн б) кыжын в) чазын г) чайын
	Сөстөрни моол дылга бжиңер. аяс хүн, харлыг хүн-, чаъстыг хүн-, хаттыг хүн-, чылыг хүн-, соок хүн-, булуттуг хүн-, бүргек хүн-	
Бөгүн агаар кандыг-дыр?	Тывызыкты тывыңар. Дөрт алышкы Дөрт чүзүн	а) чылдың 4 үези б) малдың 4 буду в) 4 сан
	Шүлүктүң сөстөрин шын бжиңер. Катап келген хөглүг Кандыг биске бээрил? Чаагай, чылыг, узун Чоргаар чүнү бээрил?	
	Шүлүктү четкилеп бжиңер. Часкы чаашкын чаай-ла бээр Чер, делегей сергезин.	
Өөренип кириптивис	Күүседип бжиңер. Моол оранның Мөңге болган Мактап ханмас Мээң ынак болган бистиң сургуул улуг уургайы.	
	Шүлүктүң одуруун күүседип бжиңер., чаңгылаңган Ынак, төрээн шупту ында	

	Байырланчыын,	
	Тывызыкты тывыңар. Бора талга астым Бопуямга куттум.	а) чимис б) тоорук в) инек-караа г) көк-кат
Кышкы амыдырал	Кыжын тайгада кайы-хире соок болурул?	а) 40-45 б) 35-40 в) 45-50 г) 50-55
	Кыжын аныяктар каяа чурттаарыл?	а) өгде б) хемде в) отарда г) бажында
	Моол дылга орчулдуруп бижичер. Хоюг ак хар чааптар. Кожгардан хаактаар бис. Шанак-биле чуңгулаар бис. Чаршып бадар, хөглээр бис.	
	Үлегер домакты күүзедип бижичер. хүндүлээр азыраар	
Частың ажил агыйы	Хокашты чаш турда, өөредип алыр.	а) баглап б) мунуп в) эмзирип
	Тайга улузу аалчылар кээрде, хөөредип бээр.	а) мүн б) суг в) сүт
	Үлегер домакты бижичер. кижиниң хөй кижиниң хөй	а) чалгаа б) сөзү в) чашпаа г) чылдаа
Дыштанылгада	Наадым оюнун тывыңар	а) кажыктаар б) көзерлээр в) хүрежир
	Шүлүктүң адын тывыңар. Куду баткан куулар дег, Кайгамчыктыг хар чаай-ла бээр. Чеди айның ортун-та бол, Чиңчилер дег мөңгүлек харлыг.	а) хар б) мөңгүлек хар в) 7 айның хары
	Наадым кажан болурул?	а) чазын б) чайын в) алды айда